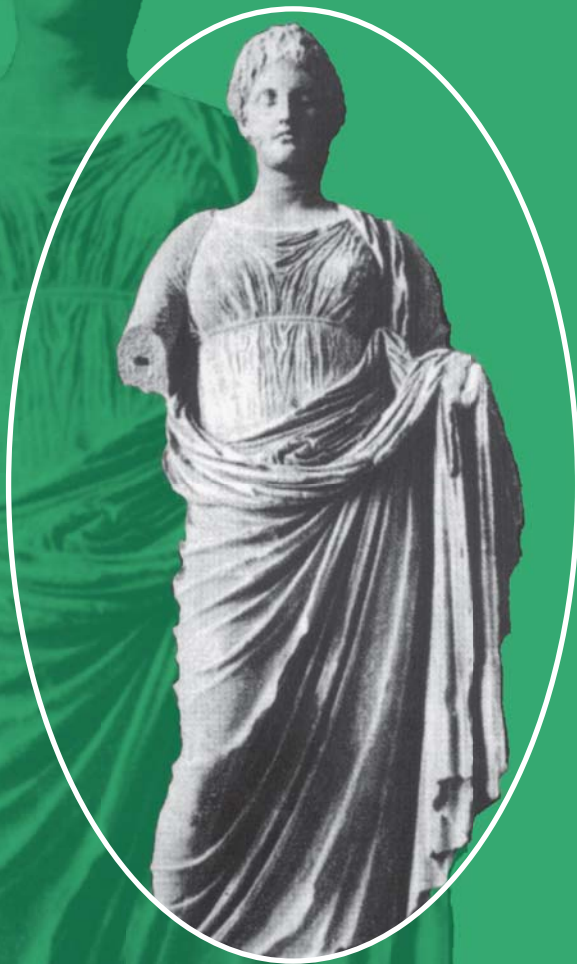

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TE M I D A T E M I D A

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 4, godina 11. Decembar 2008.

Temide (*Themis*),
Mramorna statua iz Ramnusa, 300 st. e.,
Atina, Narodni muzej

Tema broja

TRGOVINA LJUDIMA

Izdaje:

© Viktimološko društvo Srbije i „Prometej“, Beograd

*Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje
ili preštampanje bez dozvole izdavača*

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Dositejeva 1a,
11000 Beograd, tel/fax: + 38111 3034232, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

Dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
Dr Branislava Knežić,
Dr Slobodan Savić,
Mr Sanja Čopić

Glavna i odgovorna urednica:

Dr Vesna Nikolić-Ristanović

Urednica:

Mr Biljana Simeunović-Patić

Sekretarka redakcije:

Marina Kovačević-Lepojević

Redakcija časopisa:

Dr Vesna Nikolić-Ristanović,
Dr Nevena Petrušić,
Mr Ruth Jamieson,
Dr Nataša Mrvić-Petrović,
Dr Oliver Bačanović,
Mr Ivana Stevanović,
Mr Biljana Simeunović-Patić

Idejno rešenje korica:

Tatjana Stojković

Kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK

343.98

ISSN

1450-6637

Tiraž:

500 primeraka

Štampa:

„Prometej“

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo:

Ministarstvo nauke Republike Srbije

Tema broja Trgovina ljudima

ČLANCI

Strukturalna viktimizacija i trgovina ljudima u Srbiji: strategije prevladavanja i rizici kriminalizacije

Vesna Nikolić-Ristanović 5

Trgovina ljudima u domaćem zakonodavstvu

Zdravko Skakavac

Tatjana Simić 23

Putevi trgovine ljudima

Sanja Ćopić 49

Prepoznavanje viktimizacije trgovinom ljudima

Biljana Simeunović-Patić 69

STUDENTSKI RADOVI

Žrtve rodno baziranog nasilja i njihova pravna zaštita u Srbiji

Predrag Popović 87

PRIKAZI SKUPOVA

Victim Support Europe (Evropska pomoć žrtvama) – 22. konferencija i godišnja skupština "Taking the Victim Agenda Forward"

Jelena Dimitrijević 101

PRIKAZI KNJIGA

Maggie Lee Human Trafficking

Ljiljana Stevković 107

Martin Gill, Bonnie Fisher, Vaughan Bowie Violence at work: Causes, patterns and prevention

Biljana Mihić 115

Theme

Trafficking in people

SPECIAL ISSUE ARTICLES

Structural victimisation and trafficking in people in Serbia: coping strategies and criminalisation risks

Vesna Nikolić-Ristanović5

Human trafficking in domestic legislature

Zdravko Skakavac

Tatjana Simić 23

Routes of human trafficking in Europe and the position of Serbia on them

Sanja Ćopić 49

Recognizing the trafficking in human beings victimization

Biljana Simeunović-Patić 69

STUDENT'S ARTICLES

Victims of gender-based violence and their legal protection in Serbia

Predrag Popović87

CONFERENCE REVIEWS

22nd Conference and annual general meeting of Victim Support Europe "Taking the Victim Agenda Forward"

Jelena Dimitrijević101

BOOK REVIEWS

Maggie Lee

Human Trafficking

Ljiljana Stevković 107

Martin Gill, Bonnie Fisher, Vaughan Bowie Violence at work: Causes, patterns and prevention

Biljana Mihić 115

Strukturalna viktimizacija i trgovina ljudima u Srbiji: strategije prevladavanja i rizici kriminalizacije*

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ**

Rad ima za cilj da ispita vezu između strukturalne viktimizacije i kriminalnog ponašanja trgovaca ljudima u Srbiji. Tragajući za uslovima pod kojima se u tranzicionom i ratom pogođenom društvu kreiraju individualni izbori i motivacije, autorka je pokušala da doprinese boljem razumevanju trgovine ljudima u Srbiji, shvaćenog kao oblik organizovanog i profesionalnog kriminaliteta, ali i kao strategija preživljavanja. Osnovno teorijsko polazište analize je ekonomski pristup objašnjenju kriminaliteta, kao i shvatanje organizovanog kriminaliteta kao kriminalnog preduzeća, koje predstavlja ilegalni pandan legalnom preduzeću. Trgovina ljudima je posmatrana prvenstveno iz perspektive tržišta rada i kao oblik kriminalnog preduzeća, u kome je podela poslova, statusa i moći organizovana na sličan način kao u legalnom preduzeću. U zaključnom delu rada se mapiraju mogući društveni odgovori koji bi mogli biti alternativa ili dopuna krivičnim sankcijama.

Ključne reči: trgovina ljudima, strukturalna viktimizacija, kriminalizacija, trafikeri, društveni odgovori

Uvod

Društveno-ekonomske promene povezane sa globalizacijom i neoliberalnim kapitalizmom, nestabilnost socijalnog statusa i sveopšta nesigurnost postoje u takoreći svim zemljama savremenog sveta. Uz to, čitav savremeni svet suočava se sa recesijom, porastom nezaposlenosti, ali i sa ekspanzijom iregularnih i ilegalnih tržišta i inkorporiranjem neformalnih oblika privređivanja

* Ovaj članak je rezultat rada autorke na projektu „Trgovina muškarcima u Srbiji” koji sprovodi Viktimološko društvo Srbije uz finansijsku podršku US Department of State, Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons.

** Vesna Nikolić-Ristanović je direktorka Viktimološkog društva Srbije i vanredna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu. E-mail: vnikolic@eunet.rs

u formalne (Ruggiero, 2001: 64). Granica između legalnih i ilegalnih aktivnosti postala je generalno manje jasna i uočljiva nego ranije.

Ipak, brzina i akumulacija promena i sa njima povezanih teškoća u svakodnevnom životu ljudi posebno su izraženi u tranzicionim društvima i u društvima pogođenim ratom. Sa ukupnom društvenom dezorganizacijom koja prati rat i tranziciju nastupa i dezorganizacija ekonomskih odnosa, tako da legalnu ekonomiju zamenjuje neformalna, odnosno ilegalna ekonomija.¹ Tokom rata, neformalna ekonomija postaje izvor ponude kako roba za kojima zvanično vlada nestašica, tako i raznih poslova povezanih sa funkcionisanjem ilegalnog tržišta. Na taj način, ilegalna ekonomija postaje kompenzacija za (nepostojeću ili neefikasnu) formalnu ekonomiju.

Strukturalni faktori povezani sa ratom igraju značajnu ulogu u razvoju raznih ilegalnih tržišta, uključujući ilegalna tržišta rada i dokumenata, i sa njima povezanu trgovinu i krijumčarenje ljudi. To je direktno povezano sa sveukupnom kriminalizacijom ratom pogođenih društava, i sa stanjem anomalije koje izaziva rat. Siva, odnosno ilegalna ekonomija koja se razvija tokom rata je takođe jedan od glavnih faktora koji utiču na dugoročno gubljenje jasne razlike između dozvoljene i nedozvoljene ekonomske aktivnosti.

Svi napred navedeni faktori stvaraju pogodno tlo za regrutovanje kako žrtava tako i izvršilaca trgovine ljudima u Srbiji kao tranzicionom i posleratnom društvu. Uprkos tome, u Srbiji nije stvorena obuhvatna društvena strategija koja bi se na holistički način bavila problemom trgovine ljudima, organizovanog kriminaliteta i posledicama rata.

Problem trgovine ljudima se uglavnom tretira kao izolovana pojava, van svoje tesne povezanosti sa strukturalnim problemima kao što su siromaštvo, sve dublji jaz između bogatih i siromašnih, nezaposlenost, društvena isključenost kao i rodna diskriminacija i drugi oblici nasilja nad ženama i decom (Nikolić-Ristanović, 2005: 14). Ipak, uticaj ovih faktora na viktimizaciju uočen je i raz-

¹ Treba napraviti razliku između dve vrste ilegalnih ekonomija, odnosno tržišta: ilegalna trgovina robama i uslugama kojima je strogo zabranjeno trgovati (npr. droge i ljudi) i ilegalna trgovina robama i uslugama kojima se obično trguje legalno (npr. cigarete, alkoholna pića ili nafta i druga roba koje u Srbiji nije bilo dovoljno za vreme važenja sankcija međunarodne zajednice, 1992-2000). Ova druga vrsta ilegalnog tržišta se naziva još i neformalno tržište ili neformalna (siva ili prikrivena) ekonomija (Nikolić-Ristanović, 2003:5). „Prikrivena ekonomija” je deo šireg konteksta sive ekonomije, koja je u ekspanziji ne samo u zemljama u razvoju, već i u razvijenim zemljama. Na primer, u većini OECD zemalja, 1970. godine siva ekonomija je bila daleko ispod 10% društvenog proizvoda, dok je u 1990. godini došlo do njenog povećanja za skoro 20% od vrednosti društvenog proizvoda u Belgiji, Danskoj, Italiji, Norveškoj, Španiji i Švedskoj – više o tome videti u Schneider i Ernste, 2000: 41, 44.

matran u većem broju stručnih i naučnih radova, dok je njihov uticaj na rizike kriminalizacije gotovo u potpunosti zanemaren i neistražen². U tom smislu, radi boljeg razumevanja i osmišljavanja efikasnijih programa za borbu protiv trgovine ljudima, neophodno je istražiti i vezu strukturalne viktimizacije³ sa bavljenjem kriminalnim ekonomskim aktivnostima.

Polazeći od napred uočenih problema i praznina u dosadašnjim istraživanjima, ovaj rad ima za cilj da ispita vezu između strukturalne viktimizacije, na jednoj, i kriminalnog ponašanja trgovaca ljudima, na drugoj strani. Moje istraživanje ove teme posebno je fokusirano na traženje odgovora na sledeća pitanja:

- 1) Kako dolazi do toga da ljudi koji su se nekada ponašali konformistički počnu da se okreću traženju posla, odnosno prihoda, u okviru neformalne ekonomije?
- 2) Kako ih prihvatanje posla u okviru neformalne ekonomije vodi ka kriminalizaciji, uključujući posebno bavljenje trgovinom ljudima i krijumčarenjem ljudi?
- 3) Kakav je uticaj rata i tranzicije iz socijalizma u neoliberalni kapitalizam u tome?

Analizirajući uslove pod kojima se u ratnom i postratnom društvu kreiraju individualni izbori i motivacije, pokušala sam da doprinesem boljem razumevanju trgovine ljudima u Srbiji, shvaćene kao oblik organizovanog i profesionalnog kriminaliteta, ali i kao strategija preživljavanja. Ovo poslednje podrazumeva osvetljavanje faktora kriminalizacije koji su u neposrednoj vezi sa aktivnim prevladavanjem teškoća proisteklih iz rata, ekonomskih sankcija i tranzicije iz socijalizma u neoliberalni kapitalizam, kao i sa njihovim rodnim implikacijama – rodnom nejednakošću i rodno baziranim nasiljem.

Na osnovu analize strukturalne viktimizacije i rizika kriminalizacije u kontekstu trgovine ljudima, u zaključku se mapiraju mogući društveni odgovori koji bi mogli biti alternativa ili dopuna krivičnim sankcijama, i koji bi, ukoliko bi vodili računa o vezi između strukturalne viktimizacije i kriminalizacije,

² To je posledica činjenice da su se dosadašnja istraživanja su se prvenstveno bavila žrtvama tako da je tek u poslednje vreme počelo da se javlja interesovanje za pomeranje fokusa na izvršioca. Ipak, raspoloživa saznanja o trafikerima generalno su još uvek veoma oskudna.

³ Pod strukturalnom viktimizacijom podrazumevam viktimizaciju koja je povezana sa mestom koju određena osoba ima u društvenoj strukturi (ekonomskoj, socijalnoj, političkoj ili rodnoj).

mogli da ponude pogodnija i obuhvatnija rešenja kako za ekonomske posledice rata, tako i za trgovinu ljudima kao oblik profesionalnog kriminaliteta i kriminaliteta preživljavanja.

Analiza koja je data u ovom radu bazirana je na mojim ranijim istraživanjima uticaja rata na kriminalitet uopšte (Nikolić-Ristanović, 1998) i posebno, na mojim istraživanjima uticaja rata na razvoj trgovine ljudima kao vrste ilegalnog tržišta, na kome se ljudi tretiraju kao roba (Nikolić-Ristanović, 2003).⁴ Pored toga, osnovu analize činili su i preliminarni rezultati istraživanja Viktimološkog društva Srbije pod nazivom „Muškarci – žrtve trgovine ljudima u Srbiji”,⁵ i to u delu u kome su podaci prikupljeni putem intervjua sa trafikerima koji su imali formu životnih istorija, i koji su bili fokusirani na praćenje njihovog životnog toka u različitim društvenim uslovima (intervjui o životnom toku – *life course interviews*). Korišćeni preliminarni nalazi su zasnovani na intervjuima sa 11 osoba (6 muškaraca i 5 žena) koje su se nalazile na izdržavanju kazne zatvora za trgovinu, odnosno krijumčarenje ljudi (žena i muškaraca) u Kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici i u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, u aprilu i maju 2008. godine.

Osnovno teorijsko polazište moje analize je ekonomski pristup objašnjenju kriminaliteta, kao i shvatanje organizovanog kriminaliteta kao kriminalnog preduzeća, koje predstavlja ilegalni pandan legalnom preduzeću. Trgovinu ljudima sam dakle posmatrala prvenstveno iz perspektive tržišta rada i kao oblik kriminalnog preduzeća, u kome je podela poslova, statusa i moći organizovana na sličan način kao u legalnom preduzeću.

⁴ U svojim ranijim radovima bavila sam se trgovinom ljudima kao ilegalnim tržištem s obzirom na žrtve (viktimološka perspektiva), dok je fokus mog interesovanja u ovom radu pomećen na izvršioca, odnosno na trgovinu ljudima kao ilegalno tržište rada (kriminološka perspektiva). Ono što povezuje ove dve perspektive jeste strukturalna viktimizacija i njen uticaj kako na viktimizaciju tako i na kriminalizaciju u postkonfliktnom i tranzicionom društvu.

⁵ Istraživanje predstavlja centralni deo istoimenog projekta čiji osnovni ciljevi, pored dolaženja do saznanja o trgovini muškarcima u Srbiji, uključuju i sledeće: razvoj efikasnih praktičnih mera u vezi sa zaštitom žrtava, prevencijom i krivičnim gonjenjem, podizanje svesti javnosti o trgovini muškarcima i pisanje programa specijalističkog kursa za nevladine organizacije, policiju, socijalne radnike, javne tužioce i sudije. U vreme pisanja ovog rada, projekat je bio na početku druge godine svoje implementacije.

Trgovina ljudima kao ilegalna ekonomska aktivnost

Prepoznavanje ekonomskih crta kriminalnog ponašanja počelo je krajem 1960. tih godina u SAD, a rad Gary S. Becker-a „Crime and Punishment: An Economic Approach” (Zločin i kazna: ekonomski pristup) se smatra jednom od najranijih studija kriminaliteta iz ekonomske perspektive. Becker je ispitivao kriminalitet kao rezultat racionalne kalkulacije izvršioca koja se odnosi na mogućnosti zarade (legalne i ilegalne) i njene visine, kao i na mogućnosti da bude uhapšen i visine moguće kazne (Becker, navedeno prema Schloenhardt, 1999:204). Nakon Becker-ovog pionirskog rada, napisano je više studija koje su kriminalitet posmatrale sa ekonomske tačke gledišta. Ključna teza ekonomske analize kriminaliteta je shvatanje kriminalnog ponašanja kao ilegalne ekonomske aktivnosti, a izvršilaca kao „racionalnih ljudi koji normalno kalkuliraju kako bi ostvarili najviše u datim okvirima... kao i svi ostali.” (Sullivan, navedeno prema Schloenhardt, 1999: 204).

Na osnovu analize kriminaliteta u SAD 1970tih godina, Smith je predložio da se kriminalno ponašanje shvati kao ilegalna manifestacija ekonomske aktivnosti. Po njemu, „spektar ekonomske aktivnosti uključuje čitav niz aktivnosti, legalnih i kriminalnih” (Smith, navedeno prema Schloenhardt, 1999: 204), pri čemu organizovani kriminalitet zauzima važno mesto u ovim poslednjim. Glavni cilj organizovanog kriminaliteta je dolaženje do maksimalne ekonomske dobiti, pri čemu profit ide u ruke ljudi koji ostaju u pozadini i koji nisu direktno uključeni u izvršenje kriminalnih ponašanja. U tom smislu, cilj organizovanog kriminaliteta ne razlikuje se od cilja komercijalnih organizacija (Schloenhardt, 1999: 206). Kako je dobro primetio Savona, kriminalna ponašanja su za kriminalnu organizaciju isto što i legalne aktivnosti za legalno preduzeće (Savona, navedeno prema Schloenhardt, 1999: 206). U tom smislu, kako primećuje Schloenhardt (1999: 207), trgovac drogom može biti opisan slično kao prodavac na legalnom tržištu, a trgovac migrantima kao ilegalni pandan legalnom službeniku za migracije.

Kao rezultat stalnog rasta broja ekonomskih studija organizovanog kriminaliteta, u kriminologiji postoji visok nivo saglasnosti oko toga da je ekonomska analiza organizovanog kriminaliteta bila veoma uspešna u rasvetljavanju ciljeva i organizacionih i operacionalnih karakteristika kriminalnih organizacija. U cilju razumevanja kriminalnih organizacija, ekonomske teorije polaze od njihovog prepoznavanja kao organizacija koje deluju u okviru ilegalnog tržišta, kao i od razmatranja sličnosti i razlika između legalnih i ilegalnih eko-

nomskih aktivnosti (Schloenhardt, 1999: 205, 206). U tom smislu, razvile su se i analize organizovanog kriminaliteta, uključujući i trgovinu ljudima, kao preduzeća, i u vezi sa ponudom i tražnjom posla, odnosno u vezi sa tržištem rada.

Trgovina ljudima kao kriminalno preduzeće i tržište rada

U literaturi o organizovanom kriminalitetu postoji shvatanje po kome se njegove ekonomske aktivnosti mogu bolje opisati kroz koncept kriminalnog preduzeća nego korišćenjem konceptijski nejasnog pojma organizovani kriminalitet (Van Duyne, navedeno prema Naylor, 2004: 5). Postojeća saznanja o trgovini ljudima pokazuju da je njena organizaciona struktura veoma raznolika. Odnosi među članovima i upravljanje kriminalnim preduzećem mogu biti vertikalni, odnosno hijerarhijski (korporativni model), ali su u savremenim društvima mnogo češće horizontalni (model mreže).

Kriminalno preduzeće može uključivati manju ili veću grupu ljudi, može biti lokalnog ili međunarodnog karaktera, ali može imati i formu porodičnog „biznisa“ (Nikolić-Ristanović i dr., 2004: 160). Veoma često, ove organizacije se, pored trgovine ljudima, bave i drugim kriminalnim aktivnostima, posebno trgovinom drogom. Takođe, neki saradnici mogu delovati i kao nezavisni pojedinci koji obavljaju pojedinačne poslove *ad hoc* ili, što je ređe, na stalnoj osnovi. Schloenhardt ove trafikere, koji pružaju pojedinačne usluge, obično u pograničnim područjima i koristeći sopstvene čamce, taksije i kamione, naziva trafikeri amateri. Međutim, ovaj autor upozorava da, uprkos individualnom i lokalnom karakteru njihovog delovanja, mnogi od ovih trafikera rade za velike organizacije koje deluju na međunarodnom nivou (Schloenhardt, 1999: 215).

Istraživanja su pokazala da je, kao kod legalnog preduzeća, podela posla ključna karakteristika i kod kriminalnog preduzeća. Pri tome, kada je u pitanju kriminalno preduzeće, podela zaduženja i funkcija ima i zaštitnu ulogu: ako dođe do hapšenja i istrage samo mali deo organizacije je izložen (Schloenhardt, 1999: 217). U kriminalnom preduzeću koje se bavi trgovinom ljudima dosadašnja istraživanja su uočila dve ključne pozicije članova, s obzirom na posao koji obavljaju, i obrazovanje, odnosno veštine koje poseduju:

- investitori/rukovodioci – kompetentne osobe koje investiraju u trgovinu ljudima i vrše nadzor nad njenim ukupnim delovanjem, koje obično nisu poznate osobama koje rade na nižim nivoima i osobama koje trafikuju;

- osobe na nižim nivoima koje se bave različitim kriminalnim aktivnostima i dolaze u direktan kontakt sa žrtvama, i koje ili uopšte nemaju, ili imaju nisko obrazovanje i iskustvo: osobe za vrbovanje i transport žrtava, vodiči i članovi posade odgovorni za prebacivanje migranata, osobe koje daju svoje stanove ili kuće u zakup za privremeni smeštaj migranata i sl. (uglavnom se angažuju po potrebi, a ne za stalno) (Schloenhardt, 1999: 218).

Pored gore navedenih, preliminarni rezultati istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji ukazuju i na postojanje osoba na srednjim, menadžerskim nivoima, što još više podseća na legalno preduzeće. U osnovi, razlika između preduzetnika, menadžera i iskusnih ali neobrazovanih radnika, koju sam identifikovala analizom intervjua sa trafikerima veoma podseća na uporedni pregled legalnih i ilegalnih tržišta rada i drugih finansijskih mogućnosti u tržišnim društvima koji je napravio Taylor (2001: 230).

Investitori/rukovodioci retko bivaju uhapšeni i kažnjeni, menadžeri nešto češće, dok su osobe na najnižim položajima najviše izložene hapšenju i kažnjavanju. S obzirom da nema ugovora, red i disciplina među „zaposlenima“ se sprovode upotrebom sile. Takođe, funkcionisanje kriminalnog preduzeća, odnosno posao u celini, obezbeđuje se i prema spolja, i to korišćenjem nasilja i zastrašivanja prema svedocima i žrtvama, kao i putem korupcije državnih službenika (Schloenhardt, 1999: 216).

Dosadašnja istraživanja gotovo da uopšte ne osvetljavaju način regrutovanja, odnosno zapošljavanja članova kriminalnog preduzeća za trgovinu ljudima, odnosno sam proces u kome dolazi do uspostavljanja kontakta i interakcije između osobe koja nudi i osobe koja prihvata i vrši kriminalnu delatnost. Ipak, radovi koji su proučavali neke druge oblike organizovanog kriminaliteta, posebno trgovinu drogom, predstavljaju dobru teorijsku osnovu za analizu trgovine ljudima iz perspektive tržišta (ilegalnog) rada. Na ovom planu, posebno su veliki doprinos dali kritički kriminolozi poput Ian Taylor-a i Vincenza Ruggiero.

Taylor i Ruggiero su, podsećajući na analizu organizovanog kriminaliteta iz perspektive rada, odnosno posla⁶, ukazali na uticaj neoliberalnog kapitalizma na ogroman porast mogućnosti zapošljavanja u „prikrivenoj, paralelnoj

⁶ Ova analiza se uglavnom odnosi na proučavanje profesionalnih kriminalaca. Ruggiero podseća da ova perspektiva uzima u obzir veštine koje su potrebne za bavljenje određenom kriminalnom delatnošću i može biti korisna u identifikovanju važnih elemenata njihove organizacije (Ruggiero, 2001: 16).

i polulegalnoj ekonomiji”, kao i na „povećanje fleksibilnosti i neformalnosti rada” (Taylor, 2001: 163, 228; Ruggiero, 2001: 11). Od posebnog je značaja i ukazivanje ovih autora na vezu između zapošljavanja u neformalnoj (sivoj, prikrivenoj) ekonomiji i traženja posla ili mogućnosti za investiranje, bilo u čisto kriminalnoj ekonomiji, ili u obe.

Ruggiero posebno ukazuje na značaj bliskosti koja postoji između neformalne i kriminalne ekonomije, kao i na rastakanje granica koje ih dele, što utiče da se i preduzetnici i obični radnici često periodično prebacuju iz jedne „prljave ekonomije” u drugu. Konsekventno, Ruggiero je identifikovao kontinuitet između iregularne, prikrivene, polulegalne i otvoreno kriminalne ekonomije, otkrivajući istovremeno „skandaloznu normalnost” kriminalnog tržišta koje u „dobroj meri reprodukuje najgore aspekte legalnih tržišta” (Ruggiero, 2001: 11, 12). Mit o hijerarhijski organizovanom profesionalnom kriminalnom preduzeću koje uključuje doživotne kriminalce sve se više zamenjuje empirijski potvrđenim činjenicama o njegovom „pre svega lokalnom oportunističkom i preduzetničkom karakteru” (van Duyne, navedeno prema Taylor, 2001: 167).

Taylor uočava vezu između ekonomskih promena koje su donele veliki porast nezaposlenosti, proizvodeći tako „ogromnu podklasu nezaposlenih i trajno marginalizovanih mladih muškaraca, zavedenih alternativama koje im pruža skrivena, odnosno kriminalna ekonomija”, na jednoj strani, i nastajanja novih kriminalnih sindikata u Evropi i Severnoj Americi, na drugoj strani. Naime, mnogi od tih novih kriminalnih sindikata nastali su upravo u oblastima koje su zadesili dugi periodi intenzivne i duboke krize povezane sa promenama lokalne ekonomije (Taylor, 2001: 169). Samim tim, zapošljavanje u okviru kriminalnog preduzeća u znatnoj meri jeste rezultat napora da se pojedinac adaptira na novonastalo pogoršanje materijalnih uslova, odnosno da iznađe odgovarajuće strategije da u okviru njih preživi i opstane (Taylor, 2001: 228). Upravo stoga, u takvim okolnostima prihvatanje posla u okviru kriminalnog preduzeća obično se racionalizuje i opravdava korišćenjem različitih tehnika neutralizacije.⁷

Za analizu trgovine ljudima kao kriminalnog preduzeća i mogućeg „radnog mesta” od posebnog značaja je uočavanje međusobne suprotstavljenosti dva moguća objašnjenja uzročnosti („causality of contraries”) organizovanog kriminaliteta koju je definisao Ruggiero. Na jednoj strani, ovaj autor je ukazao da važno mesto među faktorima koji dovode do uključivanja u organizovani kriminalitet na nižim nivoima njegove strukture imaju nedostatak sredstava i

⁷ O tehnikama neutralizacije videti više u Sykes, Matza, 2002.

legitimnih mogućnosti zapošljavanja, ili čak potreba da se pripada kolektivu. Ali, kako on dobro primećuje, ovakvo etiološko objašnjenje može objasniti samo kriminalitet koji vrše „vojnici” u organizaciji – dakle oni najneobrazovaniji, sa najmanje iskustva i moći – ali ne i preduzetničku logiku aktivnosti organizacije u celini. Ovo poslednje bi moglo biti bolje objašnjeno nečim sasvim suprotnim: „posedovanjem sredstava, i pristupom tržištima i političkim posrednicima” (Ruggiero, 2001: 9).⁸

Strukturalna viktimizacija, kontinuitet zapošljavanja u sivoj ekonomiji i trgovina ljudima u Srbiji: uticaj rata i tranzicije

Siromaštvo, porast nezaposlenosti i stroga poreska politika u postkomunističkim i ratom pogođenim društvima, utiče da mnogi ljudi bivaju primorani da traže posao u okviru neformalnog sektora koji je, zajedno sa povezanim tržištima rada, u porastu u mnogim tranzicionim društvima. Neformalni sektor često nudi bolje plaćene poslove nego formalni, tako da deo građana zarađuje znatan dodatni prihod upravo u okviru njega (Nikolić-Ristanović, 2003: 7). Na drugoj strani, razvoj neformalnog tržišta rada znači da je sve više ljudi (žena i muškaraca) relativno nezaštićeno i izloženo eksploataciji na svojim radnim mestima (neodgovarajuće plate, produženo radno vreme, odsustvo bilo kakvih prava itd.) (UNICEF, 1999: 6).

Svi pomenuti uslovi su dalje pogoršani pod uticajem oružanih sukoba koji su se vodili na teritoriji bivše Jugoslavije, „kada su kriminalizovane paramilitarne i državne bezbednosne trupe investirale u, sponzorisale, ili se direktno uključivale u kriminalna tržišta” (Lewis, 1998 : 217)

Kao posledica toga, ratne zone su postale legla organizovanog kriminaliteta vezanog za nedozvoljenu trgovinu drogom, gorivom, oružjem, ljudima i ljudskim organima (Nikolić-Ristanović, 1998: 466). Ekonomske sankcije protiv SRJ i sankcije koje je Grčka uvela Makedoniji takođe su doprinele razvoju neformalne ekonomije u celom regionu.

⁸ S tim u vezi, pitanje koje je Ruggiero postavio u vezi sa objašnjenjem trgovine drogom može se na gotovo identičan način postaviti i vezano za trgovinu ljudima: „Kako da objasnimo opšte uzroke krivičnih dela povezanih sa drogom, ako za neke ljude vršenje tih krivičnih dela predstavlja način da obezbede bazična sredstva za život, dok za druge ona predstavljaju deo strategije za uvećanje dohotka koji već imaju?

Za vreme rata, neformalna ekonomija je nudila poslove i robu kojih nije bilo na legalnom tržištu. Ekonomska kriza u Srbiji, koja je bila posledica rata i ekonomskih sankcija, dovela je do kriminalizacije društva u celini koja se očitovala u uključenosti gotovo svih građana u bavljenje nekom vrstom nedozvoljenih aktivnosti. To je posebno došlo do izražaja u različitim oblicima uključivanja u prikrivenu ili neformalnu ekonomiju.

Naime, ogromna inflacija i nemogućnost legalne zarade stavili su veliki broj ljudi u poziciju da na crnom tržištu švercuju i prodaju robu koje nije bilo dovoljno, ili da se odaju drugim ilegalnim aktivnostima kako bi preživeli (Nikolić-Ristanović, 1998: 462). Prikrivena ekonomija obuhvatala je ratne profitere, kriminalizovane biznismene angažovane u velikim izvozno-uvoznim poslovima i povezane sa državnom elitom, ali i sitnu ili uličnu ekonomiju, u okviru koje je bilo angažovano „na hiljade osiromašenih običnih pojedinaca koji su pokušavali da zarade novac kako bi preživeli” (Bolčić, 1995: 153). Ovo raslojavanje do koga je došlo pod uticajem rata, i koje je nastavljeno u posleratnom periodu, u značajnoj meri je odredilo dobitnike i žrtve u društvenoj strukturi koja je nastajala. Ujedno, to je odredilo i njihovo mesto u, sa tim povezanoj, kriminalnoj ekonomiji.

Prikrivena ekonomija je tokom rata za mnoge bila jedini ili glavni izvor prihoda. Ona je nudila „privremeno alternativno zaposlenje” onima koji su bili nominalno zaposleni u legalnim preduzećima (u kojima često uopšte nisu dobijali plate ili su one bile nedovoljne za život) i omogućila sve vrste „poslova” koji ne bi bili mogući u okviru postojeće pravne regulative. Ukratko, ljudi koji su prihvatili poslove u okviru sive ekonomije bili su uglavnom građani koji su ranije poštovali pravne norme, ali koji su na ovaj način dolazili do poslova do kojih više nisu mogli da dođu legalnim putem. Kao što je primetio Bolčić (1994: 143), svakodnevni život ljudi postao je mučna borba za preživljavanje, koja nije ostavljala mnogo prostora za razmišljanje o pravnoj dozvoljenosti onoga čime su se bavili. Štaviše, obim u kome su ljudi bili uključeni u ilegalne aktivnosti i korist koju je državna elita od svega toga imala, bili su toliki da se izgubio interes države za kažnjavanjem. To je dovelo do stanja potpune anomije i društvene dezorganizacije.

Sve to je stvorilo povoljne uslove za razvoj svih vrsta kriminalnih tržišta i organizovanog kriminaliteta koji, slično kao u drugim, kako razvijenim tako i nerazvijenim zemljama, za jedne imaju funkciju strategije preživljavanja, dok

za druge predstavljaju oblik primitivne akumulacije kapitala.⁹ Ekonomske teškoće povezane sa ratom nastavile su da postoje i u posleratnom društvu. S tim u vezi, ilegalna tržišta igraju važnu ulogu i u posleratnoj ekonomiji, uprkos ponovnom uspostavljanju formalne ekonomije i povećanja ukupne spremnosti građana na konformizam¹⁰.

Posle rata, deo kriminalaca koji je bio povezan sa državnom elitom iskoristio je privatizaciju da legalizuje svoju aktivnost i ostvareni dohodak investira u legalne poslove. Drugi deo je nastavio da se bavi kriminalnim ekonomskim aktivnostima, ili prešao na druge, unosnije a sa manje rizika, poput trgovine ljudima. Oni su nastavili da se bogate i nude poslove u okviru ilegalne ekonomije i da se pojavljuju u ulozi „poslodavaca”: investitora-rukovodilaca i menadžera.

Na najnižem nivou su marginalizovani, pogođeni ratom i oni sa najnižim socio-ekonomskim statusom, koji su prinuđeni da, u cilju prevladavanja ekonomskih teškoća i problema vezanih za migracije i dalje traže na neformalnom tržištu jeftinu robu, dokumenta i poslove do kojih ne mogu da dođu legalnim putem. Istraživanja sprovedena u većem broju postratnih društava ukazuju na posebnu ugroženost učesnika rata u ovom pogledu (Nitzschke, 2003: 1).

Ova lica su tako došla u situaciju da traže, odnosno prihvate, posao i u okviru trgovine ljudima. Upravo vezano za ovu kategoriju trafikera raspoloživa znanja o trgovini ljudima kao obliku organizovanog kriminaliteta u Srbiji, ali i u drugim zemljama, ukazuju na postojanje veze između strukturalne viktimizacije izazvane ratom, razvoja neformalne ekonomije i rizika kriminalizacije ljudi koji su ranije bili skloni poštovanju zakona (Studdard, 2004).

Preliminarni rezultati istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji ukazuju da se, kod trafikera koji zauzimaju najniže mesto u kriminalnom preduzeću, učestvovanje u vršenju trgovine ljudima javlja kao deo kontinuiteta traženja posla na neformalnom tržištu, dok se kod onih koji se nalaze na višim nivoima radi o kontinuitetu stabilne i raznovrsne kriminalne karijere¹¹.

Početak zapošljavanja trafikera iz najniže kategorije u neformalnom sektoru vezan je za rat i to:

⁹ O ovome videti detaljnije u K.Ballentine i H.Nitzschke, 2003.

¹⁰ Za sličnu situaciju u BiH videti Lalić, 2006.

¹¹ Slično je uočio i Ruggiero: ovo se odnosi samo na jedan deo trgovaca ljudima – na one najniže i najmarginalizovanije. Za druge je karakterističnije da je trgovina ljudima deo njihove duže kriminalne karijere (Ruggiero, 2000).

- tokom rata – nakon ranjavanja i dolaska u izbeglištvo (npr. početak bavljenja preprodajom švercovane robe)
- posle rata – kada su se suočili sa ekonomskim problemima vezanim za rat i izbeglištvo (npr. početak rada „na crno”)

Za sve trafikere-muškarce koje smo intervjuisali karakteristično je da su učestvovali u ratu na teritoriji bivše Jugoslavije (kao vojnici ili policajci). Intervjuisani muškarci-trafikeri koji su angažovani na najnižem nivou imali su probleme sa fizičkim i mentalnim zdravljem koji su bili direktna posledica rata, dok to nije slučaj sa onima na višem, odnosno srednjem nivou.

Kod žena na ovom nivou rat nije igrao značajniju ulogu, već je veći značaj imala njihova rodna marginalizacija, partnersko nasilje i tranzicija. Žene su počinjale da rade u ilegalnoj ekonomiji pod uticajem svojih partnera, ali je u nekim slučajevima njihov prvi susret sa neformalnom ekonomijom bio vezan za tranziciju i otvaranje granica Istočne Evrope (npr. švercovanje robe). Partneri koji su ih „uvukli” u bavljenje trgovinom ljudima su imali istu ili višu poziciju od njih (obično namamljivači ili koordinatori mreže namamljivača).

Kada su u pitanju osobe angažovane u trgovini ljudima na najnižem nivou, uticaj strukturalne viktimizacije evidentan je i iz drugih preliminaranih nalaza, koji sugerišu nestabilnost zaposlenja i „svaštarenje”, kao i postojanje ekonomskih teškoća neposredno pre nego što su prihvatili kriminalni posao u okviru trgovine ljudima. Uglavnom se, kao i u slučajevima opisanim u napred pomenutim stranim istraživanjima, radilo o *ad hoc* poslovima ponuđenim od strane poznatih osoba. Trafikeri su po pravilu povremeno ili stalno bili angažovani i na legalnim poslovima, ali uglavnom u neformalnoj sferi.

Trafikeri koji se nalaze na najnižem nivou ne zarađuju ništa (na primer, žene koje nisu dobijale nikakav novac ili su morale da ga daju parterima) ili zarađuju vrlo male sume. Zanimljivo je i da oni svoju aktivnost u okviru trgovine ljudima u vreme vršenja nisu smatrali kriminalnom, već su mislili da su „samo radili svoj posao”, „ono što je normalno”, odnosno da su tako „pomagali drugim ljudima”, što ukazuje na različite tehnike neutralizacije koje su koristili da racionalizuju svoje postupanje. Najzad, u skladu sa time i svojim ukupnim socio-ekonomskim položajem, oni su skloni okrivljavanju žrtava i-ili poricanju njihove viktimizacije, dok sebe vide pre kao žrtve nego kao kriminalce.

Umesto zaključka: ka mogućem holističkom pristupu strukturalnoj viktimizaciji i kriminalizaciji u posleratnom društvu

Kao što sam u prethodnoj analizi pokazala, izvršioci trgovine ljudima koji zauzimaju najniža mesta u okviru kriminalnog preduzeća obično su osobe koje su višestruko viktimizirane i to kako u vezi sa mestom koje zauzimaju u socijalnoj, ekonomskoj i rodnoj strukturi, tako i u vezi sa svojim učešćem u ratu i pretrpljenim posledicama. Njihovo prihvatanje posla u okviru trgovine ljudima motivisano je prvenstveno ekonomskim razlozima, i uglavnom se javlja kao prirodan nastavak, ili kao kontinuitet traženja posla na neformalnom tržištu rada. Upravo stoga i ne čudi okolnost da kod njih, za razliku od „pravih trafikera-kriminalaca“, često ne postoji svest o nedozvoljenosti posla kojim se bave. Samim tim, i njihova sposobnost da izbegnu hapšenje je daleko manja, tako da su oni izloženi hapšenju i kažnjavanju.

Statistički podaci o osuđenim trafikerima u Srbiji u periodu 2003 – 2007. pokazuju da je od ukupno 248 prijavljenih lica, samo njih 39 osuđeno.¹² Najveći deo osuđenih su namamljivači i prevoznici – dakle, oni na najnižem nivou, dok manji deo čine trafikeri koji zauzimaju srednji, odnosno menadžerski nivo. U tom pogledu, situacija u Srbiji se ne razlikuje bitnije od one koja postoji u svetu vezano za trgovinu ljudima (Kelly, 2002:45), ali i za druga ilegalna tržišta, poput trgovine drogama¹³. Dakle, oni koji su najodgovorniji i koji ubiraju najveći profit, ostaju van domašaja pravde.

Izrečene kazne nisu proporcionalne odgovornosti, uticaju, moći i ostvarenoj dobiti izvršilaca. Oni koji se nalaze na najnižem nivou i koji najmanje zarađuju kažnjavaju se slično ili isto kao i oni na višim pozicijama i sa većom dobiti. Ukupno posmatrano, najnemoćniji i najmarginalizovaniji su istovremeno i najizloženiji represiji.

Mogli bismo da se zapitamo, poput Liz Kelly: „Šta bi bila odgovarajuća kazna za one koji dobijaju najmanje u tom kriminalnom poslu?“ (Kelly, 2002: 57). S obzirom da za ove trafikere izvršenje krivičnog dela ima zna-

¹² Podaci Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, <http://webzrs.stat.gov.rs>, pristupljeno 22.12.2008.

¹³ Ruggiero, na primer, ističe da je socijalna panika vezana za međunarodni rat protiv droge 1980.tih godina dovela do povećanja izricanja kazni zatvora zavisnicima i sitnim dilerima, koji su postali deo „kriminalne rezervne armije“, poput ostalih marginalizovanih, siromašnih i nezaposlenih, u čijim ekonomskim aktivnostima se prepliću zakonitost i nezakonitost. Zatvorsko iskustvo je smanjilo njihova društvena očekivanja što je većinu probratilo u rutinske kriminalne radnike (Ruggiero, 2001:24).

čenje normalne ekonomske aktivnosti, koja se nadovezuje na dugotrajne ilegalne i polulegalne aktivnosti koje su bile široko rasprostranjene kao strategije (ekonomskog) prevladavanja tokom i nakon rata u uslovima nedostatka legalnih izvora prihoda, smatram da treba dovesti u pitanje dosadašnji pristup trgovini ljudima kako od strane kriminologa tako i od strane šire javnosti. Drugim rečima, treba preispitati pristup koji se izvršiocima bavi isključivo merama represije, odnosno krivičnog prava, koje, pored kratkoročnih korisnih efekata, dugoročno produbljuju već postojeću društvenu isključenost i marginalizaciju ovih osoba. Uz to, kako ističu neki autori, nagle promene, poput strategija rekonstrukcije i naglog prelaska na formalnu ekonomiju, uz neuviđanje korisne socijalne funkcije koju prikrivena ekonomija može odigrati u tranzicionim društvima, rizikuju da „zaobiđu prikrivene preduzetnike uz istovremeno povređivanje onih koji su postali zavisni od prikrivenih i ekonomija preživljavanja u uslovima konfliktnog i postkonfliktnog društva.” (Nitzschke, 2003: 14).

Imajući napred navedeno u vidu, smatram da u posleratnom društvu bavljenje trgovinom ljudima mora da bude povezano sa bavljenjem posledicama rata, uključujući tu i ratnu ekonomiju. U tom smislu neophodan je holistički pristup koji objedinjuje ova dva problema i koji daje prioritet dugoročnim merama, poput razvoja demokratskih institucija, pravne države i, posebno, mera socijalne politike, koje su bazirane na društvenoj solidarnosti, osnažujućoj podršci i društvenom uključivanju. Ovo poslednje posebno podrazumeva povećanje broja poslova i bolji pristup poslovima marginalizovanih grupa uopšte, i posebno žrtava i učesnika rata, kao i društvenu reintegraciju i programe zapošljavanja pomenutih grupa. Na taj način moglo bi se uticati na smanjivanje izvora regrutovanja kako žrtava, tako i izvršilaca, kao i na uspostavljanje trajnog i pozitivnog mira.

Uz to, mehanizmi restorativne pravde mogu takođe biti od pomoći, s obzirom da preliminarna analiza rezultata istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji ukazuje da trafikeri na najnižem nivou nisu uvek svesni posledica koje je njihovo ponašanje proizvelo ili imaju tendenciju poricanja posledica sopstvenog kriminalnog ponašanja po žrtve. U tesnoj vezi sa ovim je i povećanje svesti pripadnika ranjivih populacija, posebno ratnih veterana i izbeglica, ne samo o rizicima viktimizacije, već i o rizicima da prihvatanjem posla u prikrivenoj ekonomiji mogu postati deo kriminalne grupe i proizvesti štetne posledice po druge osobe. Posebna pažnja mora se posvetiti pograničnim oblastima čija marginalizovana populacija je posebno izložena riziku od uključivanja u

ilegalne mreže, kao i regionalnom pristupu borbi protiv organizovanog kriminala i posledica rata i ratne ekonomije (Studdard, 2004: 2).

Ipak, da bi se dao konačan odgovor na ovo pitanje i izabrale najadekvatnije mere, neophodno je detaljno istražiti i analizirati životne istorije ovih lica, okolnosti pod kojima vrše krivična dela, odnosno dobijaju i prihvataju ponude poslova vezanih za trgovinu ljudima, njihov odnos prema žrtvama, kaznenu politiku sudova u tim slučajevima, kao i njihovo ponašanje nakon izlaska iz zatvora.

Literatura

Ballentine, K. i Nityschke, H. (2003) *Beyond Greed and Grievance: Policy Lessons from Studies in the Political Economy of Armed Conflict*. New York: International Peace Academy, <http://www.ipacademy.org>, pristupljeno 25.10.2008.

Bolčić, S. (1994) O 'svakodnevnici' razorenog društva Srbije početkom devedesetih – iz sociološke perspektive. U: M. Prošić-Dvornić (ur) *Kulture u tranziciji*. Beograd: Plato, str. 143.

Bolčić, S. (1995) Izmenjena sfera rada. U S. Bolčić (ur) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 1990-tih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 153

Kelly, L. (2002) *Journeys of Jeopardy: A Review of Research on Trafficking in Women and Children in Europe*. IOM Report.

Lalić, V. (2006) *Trgovina ljudima u BiH – uzroci, stanje i socijalne posledice*. Banja Luka: Filozofski fakultet (magistarski rad)

Lewis, R. (1998) Drugs, war and crime in the post-Soviet Balkans. U V. Ruggiero, N. South i I. Taylor (ur) *The New European Criminology: Crime and Order in Europe*. London and New York: Routledge, str. 216-230

Nikolić-Ristanović, V. (1998) War and Crime in the former Yugoslavia, U V. Ruggiero, N. South i I. Taylor (eds) *New European Criminology*, London: Routledge, str. 462-480

Nikolić-Ristanović, V. (2003) Ilegalna tržišta, trgovina ljudima i transnacionalni organizovani kriminalitet. *Temida*, 4., str. 3-13

Nikolić-Ristanović, V., Copić, S., Simeunović-Patić, B, Milivojević, S. i Mihić, B. (2004) *Trafficking in people in Serbia*. OSCE:Belgrade

Nikolić-Ristanović, V. (2005) Trgovina ljudima u Srbiji: između moralne panike i društvene strategije. *Temida*, 4, str. 5-15.

Nitzschke, H. (2003) *Transforming War Economies: Challenges for Peacemaking and Peacebuilding*. New York: International Peace Academy, <http://www.ipacademy.org>, pristupljeno 25.10.2008.

Naylor, R.T. (2004) *Wages of crime: black markets, illegal finance, and the underworld economy*, New York: Cornell University Press

Ruggiero, V. (2001) *Crime and Markets: Essays in Anti-Criminology*. Oxford: Oxford University Press

Sykes, G. i Matza, D. (2002) Tehnike neutralizacije. U Đ. Ignjatović (ur) *Kriminološko nasleđe*. Beograd : Policijska akademija, str. 273-282

Studdard, K. (2004) *War Economies in a Regional Context: Overcoming the Challenges of Transformation*. New York: International Peace Academy, <http://www.ipacademy.org>, pristupljeno 25.10.2008.

Schneider, F. & Ernste, D. (2000) *Shadow Economies Around the World: Size, Causes, and Consequences*. IMF Working Paper, International Monetary Fund

Schloenhardt, A. (1999) Organised crime and the business of migrant trafficking: An economic analysis. *Crime, Law and Social Change*, 32, str. 203-233.

Taylor, I. (2001) *Crime in context*, Cambridge: Polity Press.

UNICEF (1999), *Women in Transition*. The MONEE Project CEE/CIS/Baltics, Regional Monitoring Reports, No. 6, Florence: UNICEF International Child Development Center

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

Structural victimisation and trafficking in people in Serbia: coping strategies and criminalisation risks

This paper tends to explore the relationship between structural victimisation and criminal behavior of people traffickers in Serbia. Looking for conditions under which people in transition and war affected societies create individual choices and motivations, the author attempted to contribute to better understanding of trafficking in people in Serbia, as the form of organised and professional crime, as well as survival strategy. The main theoretical departure of the analysis is economic approach to crime as well as concept of organised crime as criminal enterprise, which represents illegal counterpart of the legal enterprise. Trafficking in people is explored primarily from the prospective of labour market as well as criminal enterprise where division of jobs, status and power is organised in the similar way as in legal enterprise. In the concluding part, possible social responses are mapped which may be considered as alternatives or supplements to penalties for low level people traffickers.

Keywords: trafficking in people, structural victimisation, criminalisation, traffickers, social responses

TEMIDA
Decembar 2008, str. 23-48
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM0804023S

Trgovina ljudima u domaćem zakonodavstvu

ZDRAVKO SKAKAVAC*
TATJANA SIMIĆ

Trgovina ljudima je pojava koja i u savremeno vreme, po aktuelnosti i posledicama, poprima zabrinjavajuće razmere. To je pojava sa veoma dugom istorijom koja je odavno istaknuta kao ozbiljan međunarodni problem i predmet tretiranja od strane brojnih međunarodnih subjekata. Ipak, ključni međunarodni dokument koji je udario temelje definisanju pojave je Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala iz Palerma 2000. godine, odnosno njen Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom. Nakon njegovog donošenja usledila je vrlo intenzivna aktivnost na planu regulacije pojave u nacionalnim zakonodavstvima. Tako je učinjeno i u domaćem zakonodavstvu. U Krivičnom zakoniku Republike Srbije, pored samog krivičnog dela trgovine ljudima, predviđeno je i više drugih inkriminacija koje su u vezi sa trgovinom ljudima. U ovom radu će se apostrofirati samo najvažnije. Cilj rada je sagledavanje zakonske regulative pojave u domaćem zakonodavstvu, zatim usklađenosti inkriminacija sa međunarodnim standardima, kao i iniciranje eventualnih izmena u domaćem zakonodavstvu.

Ključne reči: trgovina ljudima, međunarodne konvencije, migranti, prostitucija, žrtve.

* Dr Zdravko Skakavac je docent na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu. E-mail: zskakavac@useens.net

Tatjana Simić, diplomirani pravnik – master, je saradnica u nastavi na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu. E-mail: zskakavac@useens.net

Uvod

Krivično zakonodavstvo većine zemalja u svetu kao i Republike Srbije polazi od brojnih međunarodnih pravnih akata koji regulišu ove oblasti u okviru krivičnih zakonika ili donošenjem posebnih zakona, ali se u pretežno neposrednim izvorom za aktuelno propisivanje inkriminacija u ovoj oblasti smatra Konvencija Ujedinjenih nacija o borbi protiv transnacionalnog organizovanog kriminala iz 2000. godine.¹ Naime, ova Konvencija sadrži Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom,² kojim je data, do sada jedina obavezujuća definicija ove pojave. Naime, član 3. ovog protokola, koji je verovatno i najvažniji, jer sadrži jedinu zakonski obavezujuću međunarodnu definiciju trgovine ljudima^{3[5]} kao: *Vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prinude, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanje ili primanje novca ili druge koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad i služenja, ropstvo ili prakse slične ropstvu, ili uklanjanje organa.*

Nakon donošenja Protokola UN za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom, intenzivirana je aktivnost u nacionalnim zakonodavstvima na planu inkriminisanja trgovine ljudima i drugih sličnih pojava i usklađivanja ovih inkriminacija sa navedenim protokolom. Tako je učinjeno i u zakonodavstvu Republike Srbije.

U ovom radu će se posebno ukazati na samu unkriminaciju trgovine ljudima u domaćem zakonodavstvu, kao i na najvažnije slične inkriminacije. Pored toga, ukazaće se i na usklađenost osnovne i sličnih inkriminacija sa međunarodnim standardima i inicirati eventualne buduće izmene u domaćem zakonodavstvu.

¹ Objavljeno u Službenom listu SRJ, međunarodni ugovori, br. 6/2001.

² www.uncjin.org, pristupljeno 22.07.2008.

³ Nekoliko ostalih dokumenata koriste termin *trgovina ljudima*, ali ne sadrže definiciju tog termina. Konvencija o trgovini ljudima iz 1949. godine sadržala je termin *trgovina ljudima* u svom naslovu, ali nije sadržala definiciju. Član 6 CEDAW obavezuje države da preduzmu mere na suzbijanju svih oblika trgovine ženama, ali takođe ne daje definiciju. Međutim, široka definicija trgovine ljudima koja se ne ograničava samo na trgovinu ženama radi prostitucije, obuhvaćena je članom 6, kao i CEDAW Generalnom preporukom Komiteta broj 19 o nasilju nad ženama, u kojoj se kao mogući cilj trgovine ljudima navodi rad u kućama.

Krivičnopravna zaštita u nacionalnom zakonodavstvu

Krivično zakonodavstvo Srbije dugo nije predviđalo posebna krivična dela koja bi direktno regulisala trgovinu ljudima. Međutim, Zakonom o potvrđivanju Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskog Protokola o prevenciji, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno ženama i decom iz 2001. godine⁴, naša zemlja se obavezala da će izvršiti odgovarajuće izmene nacionalnog zakonodavstva u cilju usaglašavanja sa međunarodnim standardima i odredbama predviđenim tim aktima. Ovde treba imati u vidu i činjenicu da je Ustavnom poveljom tadašnje državne zajednice Srbije i Crne Gore⁵ u članu 16. određeno da ratifikovani međunarodni ugovori i opšte prihvaćena pravila međunarodnog prava imaju primat nad pravom državne zajednice Srbije i Crne Gore i pravom država članica, čime je omogućena i primena međunarodnih akata koji tretiraju oblast trgovine ljudima.

Tako je 2003. godine, u Krivično zakonodavstvo Republike Srbije, u glavi Krivičnih dela protiv dostojanstva ličnosti i morala, prvi put uvedeno krivično delo trgovine ljudima u članu 111b, kao posebno krivično delo.⁶ Međutim, Narodna skupština Republike Srbije, 29. septembra 2005. godine donela je Krivični zakonik⁷ kojim je u glavi Krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, predviđena nova, bitno izmenjena inkriminacija trgovine ljudima, kao posebno krivično delo u članu 388.⁸

⁴ Objavljeno u Službenom listu SRJ, međunarodni ugovori, broj 6/2001.

⁵ *Službeni list Srbije i Crne Gore*, broj 1/2003.

⁶ Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, broj 39/2003.

⁷ *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 85/2005.

⁸ Kada je u pitanju Kosovo i Metohija, poznato je, da je u toj srpskoj pokrajini, zbog njenog posebnog međunarodnog statusa, od januara 2001. godine, na snazi Uredba UNMIK-a kojom se inkriminiše trgovina ljudima – Uredba broj 2001/4, UNMIK/ REG/2001/4 od 12. januara 2001. godine.

Krivično delo trgovine ljudima – osnovni oblik krivičnopravne zaštite

Naime, krivično delo trgovine ljudima predviđeno je u glavi Krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom u članu 388., a tekst ove inkriminacije glasi:

- (1) Ko silom ili pretnjom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, zadržavanjem ličnih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi, vrbuje, prevozi, prebacuje, predaje, prodaje, kupuje, posreduje u prodaji, sakriva ili drži drugo lice, a u cilju eksploatacije njegovog rada, prinudnog rada, vršenja krivičnih dela, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, uspostavljanja ropskog ili njemu sličnog odnosa, radi oduzimanja organa ili dela tela ili radi korišćenja u oružanim sukobima, kazniće se zatvorom od dve do deset godina.*
- (2) Za delo iz stava 1. ovog člana učinjeno prema maloletnom licu učinilac će se kazniti kaznom propisanom za to delo i kad nije upotrebio silu, pretnju ili neki drugi od navedenih načina izvršenja.*
- (3) Ako je delo iz stava 1. ovog člana učinjeno prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom najmanje tri godine.*
- (4) Ako je usled dela iz st. 1. i 3. ovog člana nastupila teška telesna povreda nekog lica, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do petnaest godina.*
- (5) Ako je usled dela iz st. 1. i 3. ovog člana nastupila smrt jednog ili više lica, učinilac će se kazniti zatvorom najmanje deset godina.*
- (6) Ko se bavi vršenjem krivičnog dela iz st. 1. do 3. ovog člana ili je delo izvršeno od strane organizovane grupe, kazniće se zatvorom najmanje pet godina.*

Kao što se iz zakonske formulacije vidi, ovo krivično delo ima osnovni, posebni i četiri teža oblika.

Osnovni oblik ovog krivičnog dela iz stava 1. ovog člana postoji kada neko primenom sile ili pretnje, dovođenjem u zabludu ili držanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti ili teških prilika drugog, vrbuje, prevozi, prebacuje, skriva i prima lica, predaje, prodaje, kupuje, posreduje u predaji ili prodaji, sakriva ili drži drugo lice, a u cilju eksploatacije njegovog rada, prinudnog rada, vršenja krivičnih dela, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, uspostava-

vljanja ropskog ili njemu sličnog odnosa, radi oduzimanja organa ili dela tela ili korišćenja u oružanim sukobima.

Za osnovni oblik krivičnog dela trgovine ljudima iz stava 1. posebno su karakteristična tri bitna obeležja: a) radnja izvršenja; b) način izvršenja i c) cilj koji se želi ostvariti.

a) *Radnja izvršenja* je propisana alternativno i može se manifestovati kao: vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, predaja, prodaja, kupovina, posredovanje u prodaji, sakrivanje ili držanje drugog lica. Vrbovanje podrazumeva podstrekavanje pasivnog subjekta koje može biti ostvareno bilo kojom radnjom koja je podobna da kod njega stvori ili učvrsti odgovarajuću odluku. Samo vrbovanje se ostvaruje isticanjem navodnih dobrih strana prebacivanja u drugu zemlju i bavljenja prostitucijom, ili navođenjem na druge radnje koje će dovesti određeno lice do toga da postane pasivni subjekt krivičnog dela trgovine ljudima. Prevoženje predstavlja samo transportovanje pasivnog subjekta određenim prevoznim sredstvom sa jednog na drugo prostorno udaljeno mesto. Prebacivanje ovde podrazumeva omogućavanje ili obezbeđenje ilegalnog ulaženja u neku zemlju ili izlaženje iz neke zemlje, u suštini obezbeđenje ili omogućavanje ilegalnog prelaženja državne granice. Predaja predstavlja preduzimanje određenih aktivnosti kojima se omogućava stavljanje pasivnog subjekta na raspolaganje nekom drugom licu. Pojam prodaje ovde podrazumeva otuđenje pasivnog subjekta uz određenu novčanu ili neku drugu naknadu. Kupovina je sticanje prava svojine nad pasivnim subjektom uz određenu naknadu. Pod pojmom posredovanja u prodaji podrazumeva se omogućavanje ostvarivanja veze između lica, znači dovođenje u vezu lica koja su na određen način uključena u predaju ili prodaju pasivnog subjekta. Kada je reč o navedenim oblicima radnje izvršenja, bitno je navesti da se u slučaju prodaje, kupovine i posredovanja u predaji ili prodaji radi o zasnivanju određenog ugovornog odnosa čiji je predmet isključen iz pravnog prometa, tako da on nema pravno dejstvo u smislu zasnivanja određenih prava i obaveza. Sakrivanje, koje može biti izvršeno na različite načine, predstavlja smeštaj i kamufliranje pasivnog subjekta na za to određenom pogodnom mestu, koje je nepoznato širem krugu ljudi. Držanje drugog lica faktički predstavlja njegovu protivpravno lišenje slobode, ili bolje rečeno, oduzimanje slobode kretanja pasivnom subjektu, što znači da mu se onemogućava da promeni mesto gde se nalazi po svojoj volji.

b) Kao *načini izvršenja* dela navode se: sila ili pretnja; dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi; zloupotreba ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog; zadržavanje ličnih isprava; ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi.

Silom se smatra i primena hipnoze ili omamljujućih sredstava, s ciljem da se neko protiv svoje volje dovede u nesvesno stanje ili onesposobi za otpor. Mora se međutim raditi o sili određenog intenziteta, podobnoj da prinudi pasivnog subjekta na određeno ponašanje, što se procenjuje uzimanjem u obzir fizičkog i psihičkog stanja lica prema kome se sila primenjuje. Prema tome, delo je moguće izvršiti primenom apsolutne ili kompulzivne sile, posredne ili neposredne. Sila treba da se primenjuje prema licu koje se prinuđava ili prema njemu bliskim licima (roditelji, deca, bračni drug, braća i sestre i sl.). Kada je u pitanju pretnja, ona treba da bude ozbiljna i stvarna, odnosno da se preti takvim zlom i na takav način da se njome može proizvesti posledica dela, a to znači određeno činjenje, nečinjenje ili trpljenje. Dovođenje u zabludu podrazumeva stvaranje pogrešne predstave kod pasivnog subjekta o određenim činjenicama koje se odnose na preduzimanje radnje izvršenja, dok održavanje u zabludi znači da se pasivni subjekt već nalazio u zabludi po pitanju tih činjenica, a učinilac krivičnog dela kod njega tu zabludu samo učvršćuje. Kada su u pitanju zloupotreba ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti ili teških prilika drugog, postojaće kao način izvršenja radnje, ako je učinilac za njeno ostvarenje iskoristio ili ovlašćenja koja ima, ili odnos poverenja pasivnog subjekta prema njemu, ili položaj zavisnosti koji pasivni subjekt ima prema učiniocu, ili teške imovinske, stambene ili druge prilike u kojima se pasivni subjekt nalazi.

c) Za postojanje ovog krivičnog dela potrebno je da su preduzete radnje izvršenja i načini njihovog vršenja u funkciji ostvarivanja određenih *ciljeva*, kao što su: eksploatacija rada; prinudni rad; vršenje krivičnih dela; vršenje prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije; prosjačenje; upotreba u pornografske svrhe; uspostavljanje ropskog ili njemu sličnog odnosa; oduzimanje organa ili dela tela; ili radi korišćenja u oružanim sukobima.

Pasivni subjekt ovog dela je ljudsko biće muškog ili ženskog pola. Reč je o punoletnom licu, jer kada bi se radilo o maloletnom licu, onda bi postojao teži oblik. Delo se može izvršiti kako prema jednom, tako i prema više lica. Ovo delo je *svršeno* ako je na jedan od propisanih načina preduzeta neka od radnji izvršenja sa namerom da se postigne neki od zakonom navedenih ciljeva. Pri-

tom, treba konstatovati da za postojanje dela nije neophodno da je cilj i ostvaren. Znači, moguć je i pokušaj dela, ako je neka od radnji započeta, na način kako je to navedeno u Zakoniku, ali nije dovršena. Pokušaj je kažnjiv. Takav slučaj bi postojao, npr., ako je upotrebljena sila ili pretnja, ali nije došlo do prebacivanja, prevoza, prodaje ili sakrivanja lica.

Izvršilac ovog krivičnog dela može biti svako lice, a ukoliko se radnja izvršenja ostvaruje zloupotrebom ovlašćenja, poverenja ili odnosa zavisnosti, onda takvu radnju može izvršiti jedino lice koje poseduje odgovarajuća ovlašćenja, ili sa kojim pasivni subjekt ima odnos poverenja, ili u odnosu na koga se pasivni subjekt nalazi u odnosu zavisnosti. Za krivičnu odgovornost učinioca potreban je umišljaj i to direktni i postojanje odgovarajuće namere, koja se ogleda u težnji da se preduzimanjem određene radnje izvršenja postigne neki ili više od alternativno formulisanih ciljeva, kao što je sticanje neke koristi, eksploatacija rada pasivnog subjekta i slično.

Posebni oblik krivičnog dela predviđen je u stavu 2. ovog člana i postoji kada se delo iz osnovnog oblika vrši prema maloletnom licu. Pri tom, delo postoji kada je osnovni oblik ostvaren i bez upotrebe sile ili pretnje, bez dovođenja u zabludu ili održavanja u zabludi, bez zloupotrebe ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti ili teških prilika pasivnog subjekta, ukoliko je delo učinjeno prema maloletnom licu. Prema tome, potpuno je irelevantan način izvršenja, odnosno ne može se sastojati ni u jednom od onih koji su navedeni u stavu 1. jer bi se tada radilo o delu iz stava 3. ovog člana. Posebnost ovog oblika je u činjenici da se kao pasivni subjekt pojavljuje lice mlađe od osamnaest godina. Znači da uzrast pasivnog subjekta mora biti obuhvaćen umišljajem učinioca.

Prvi teži oblik predviđen je u stavu 3. i postoji ako je osnovno krivično delo na način propisan iz stava 1. učinjeno prema maloletnom licu. Ovde može na neki način biti sporno da li se maloletnim licem u smislu ovog dela smatra lice u dobu od četrnaest do osamnaest godina ili svako lice mlađe od osamnaest godina. S obzirom da Zakonik ne predviđa kao kvalifikovani oblik kad se delo vrši prema detetu, tj. licu mlađem od četrnaest godina, onda ispravno je smatrati da je pasivni subjekt kod ovog dela lice mlađe od osamnaest godina. Pored toga, ovim zakonikom je precizirano da se pod maloletnim licem smatra lice koje nije navršilo osamnaest godina, maloletnikom, lice koje je navršilo četrnaest godina, a nije navršilo osamnaest godina, dok se detetom smatra lice koje nije navršilo četrnaest godina. *Drugi teži oblik* (stav 4.) postoji ako je usled dela iz st. 1. i 3. ovog člana nastupila teška telesna povreda nekog lica.

Pojam teške telesne povrede treba uzeti u značenju kako je određen u članu 121. ovog zakonika. To znači da se pod tim pojmom podrazumeva nanošenje teške telesne povrede ili narušavanje zdravlja tako teško da je usled toga doveden u opasnost život povređenog ili mu je uništen ili trajno i u znatnoj meri oštećen ili oslabljen neki važan deo njegovog tela ili važan organ ili je prouzrokovana trajna nesposobnost za rad povređenog ili trajno i teško narušenje njegovog zdravlja ili unakaženost. *Treći teži, odnosno najteži oblik* krivičnog dela (stav 5.) postoji ako je usled dela iz st. 1. i 3. ovog člana nastupila smrt jednog ili više lica. Pod pojmom „više lica” treba smatrati najmanje dva ili više lica. Za učinioca ovog krivičnog dela predviđena je zatvorska kazna najmanje deset godina. Neophodno je da učinilac u odnosu na smrt pasivnog subjekta postupa nehatno. Ukoliko bi učinilac sa umišljajem doprineo nastupanju smrtnih posledica u odnosu na pasivnog subjekta, postojao bi sticaj između krivičnog dela trgovine ljudima i ubistva. *Četvrti teži oblik* krivičnog dela (stav 6.) postoji ako se neko bavi vršenjem krivičnih dela propisanih u st. 1. do 3. ovog člana ili je delo izvršeno od strane organizovane grupe. Prema tome, u ovom stavu su faktički predviđena dva kvalifikovana oblika. Prvi kvalifikovani oblik podrazumeva bavljenje trgovinom ljudima u smislu odredaba iz stava 1. do 3. ovog člana. Pod pojmom „bavljenje” podrazumeva se kontinuirano, sukcesivno vršenje krivičnih dela trgovine ljudima i predstavlja oblik prividnog realnog sticaja u vidu kolektivnog krivičnog dela.

Drugi kvalifikovani oblik ovog dela iz stava 6. ovog člana postoji kada se trgovina ljudima (st. 1. do 3.) vrši od strane organizovane grupe. Poseban problem ovde predstavlja tumačenje ove kvalifikatorne okolnosti, zbog neusaglašenosti pojedinih zakonskih odredbi koje se odnose na organizovani kriminalitet. Pod organizovanom grupom u smislu ovog zakonika (glava dvanaesta) smatra se svaka grupa koju čini najmanje tri lica koja su se udružila radi vršenja krivičnih dela. Svi teži oblici kvalifikovani su posebnom okolnošću i zbog toga je za krivičnu odgovornost potrebno da ta okolnost bude obuhvaćena umišljajem učinioca.

Ostali oblici krivičnopravne zaštite

Krivično delo trgovine ljudima ima određene sličnosti sa mnogobrojnim drugim krivičnim delima. Inače, sama konstrukcija ovog dela je takva da ona obuhvata obeležja i mnogih drugih krivičnih dela, zbog čega se javlja pro-

blev njihovog međusobnog odnosa, posebno iz aspekta mogućnosti sticaja. Generalno posmatrano, sva krivična dela koja se odnose na trgovinu ljudima ili se sa ovom inkriminacijom nalaze u određenoj korelaciji, mogla bi se svrstati u tri grupe: U prvoj grupi bi se nalazilo samo krivično delo trgovine ljudima iz člana 388. jer je to inkriminacija trgovine ljudima u najužem smislu; U drugu grupu spadaju dela koja su veoma bliska krivičnom delu trgovine ljudima iz člana 388. Ova grupa krivičnih dela mogla bi se tretirati kao dela koja su u vezi sa trgovinom ljudima u užem smislu. U ovu grupu spadaju neka krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, jer se u toj grupi krivičnih dela nalazi i trgovina ljudima; I najzad, u treću grupu krivičnih dela mogu se svrstati i mnogobrojna druga krivična dela iz različitih glava ovog zakonika, koja su u određenoj korelaciji sa inkriminacijom iz člana 388. pa se mogu uslovno smatrati delima koja su u uzajamnoj vezi sa trgovinom ljudima u širem smislu.

Inkriminacije koje su u vezi sa trgovinom ljudima u užem smislu

Među delima iz glave Krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, koja imaju određene sličnosti ili blizak odnos sa krivičnim delom trgovine ljudima izdvajaju se: Trgovina decom radi usvojenja (član 389.); Zasnivanje ropskog odnosa i prevoz lica u ropskom odnosu (član 390.) i Rasna i druga diskriminacija (član 387.).

Trgovina decom radi usvojenja (član 389.) je potpuno nova inkriminacija u Krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije i uvedena je tek donošenjem ovog Zakonika.

Sam naziv ove inkriminacije jasno ukazuje na to da je ovo jedno od najsrodnijih krivičnih dela sa krivičnim delom trgovine ljudima, jer je krivičnim delom iz člana 388. inkriminisana i trgovina decom, a delo iz ovog člana predstavlja u tom smislu poseban oblik posebnog dela. Naime, ta dva krivična dela su veoma slična po pitanju radnje izvršenja u osnovnom obliku, jer se u oba osnovna oblika kao radnja pojavljuju kupovina, prodaja, predaja, prevoženje, sakrivanje (prikrivanje). Specifičnost mu je u pasivnom subjektu, jer je kod ovog krivičnog dela pasivni subjekt isključivo dete (lice koje nije navršilo četrnaest godina), dok je kod trgovine ljudima reč o maloletnom licu. Druga specifičnost odnosi se na cilj sa kojim se preduzima radnja izvršenja, jer se to u ovom slučaju čini isključivo radi usvojenja. Sličnost između ova dva dela

postoji i kada su u pitanju teži oblici. Naime, teži oblik ovog krivičnog dela (stav 2.) je takoreći identičan sa težim oblikom krivičnog dela trgovine ljudima iz stava 6.

Osnovni oblik krivičnog dela čini lice koje oduzme neko lice koje nije navršilo četrnaest godina radi njegovog usvojenja protivno važećim propisima ili koje usvoji takvo lice ili posreduje u takvom usvojenju ili koje s tim ciljem kupi, proda ili preda drugo lice koje nije navršilo četrnaest godina ili ga prevozi, obezbeđuje mu smeštaj ili ga prikriva.

Radnja krivičnog dela je protivzakonito usvajanje lica koje nije navršilo četrnaest godina ili posredovanje u takvom usvajanju. Pojam usvajanja treba razumeti u njegovom građanskopravnom značenju, jer je drugim odgovarajućim propisima regulisan postupak usvojenja, ko može biti usvojilac, ko može biti usvojenik, na koji se način vrši usvojenje i drugo. Prema tome, izvršilac dela preduzima određene delatnosti kojima, protivno važećim propisima nastoji da usvoji neko lice mlađe od četrnaest godina, tj. usvoji ga ili pak posreduje u protivnopravnom usvojenju. Pod posredovanjem se podrazumeva nastojanje da se dođe do usvojenja, što se može ostvariti na različite načine, kao što su: iniciranje usvojenja, uspostavljanje kontakta između budućeg usvojioca i usvojenika, vršenje raznih posredničkih usluga i slično.

Načini izvršenja ovog dela su: oduzimanje maloletnog lica, kupovina, prodaja, predaja drugom, prevoženje, obezbeđenje smeštaja ili prikrivanje. Navedene delatnosti se preduzimaju radi protivpravnog usvojenja. Ove delatnosti uglavnom odgovaraju onima koje su opisane kod krivičnog dela trgovine ljudima, pa ih u tom smislu treba i razumeti. Pod obezbeđenjem smeštaja podrazumeva se stvaranje stambenih, materijalnih i drugih uslova koji su neophodni za normalan život deteta. Pod prikrivanjem se podrazumeva preduzimanje mera da se spreči saznanje o mestu boravišta deteta i može se sastojati u promeni mesta boravišta, promeni stana, obezbeđenju smeštaja kod neke druge porodice, davanje neistinitih informacija o mestu gde se dete nalazi i slično.

Pasivni subjekt ovog dela je dete, odnosno lice mlađe od četrnaest godina, muškog ili ženskog pola. Krivično delo je *svršeno* kada je preduzeta neka od navedenih delatnosti s ciljem protivpravnog usvojenja. Pri tom, za postojanje dela nije neophodno da je do usvojenja i došlo, ali delo postoji kada je na navedene načine usvojeno lice mlađe od četrnaest godina.

Izvršilac krivičnog dela može biti svako lice, a za krivičnu odgovornost potreban je umišljaj. Bitno je napomenuti da izvršilac dela ne mora imati tačnu predstavu o starosnom dobu pasivnog subjekta, tj. da je svestan da

pasivni subjekt ima manje od četrnaest godina, ali mora biti svestan da je reč o veoma mladom licu.

Teži oblik krivičnog dela iz stava 2. postoji ako se učinilac dela bavi trgovinom decom radi usvojenja ili je delo izvršeno na organizovan način od strane više lica. Kao što smo naveli, ove odredbe su skoro identične odredbama krivičnog dela trgovine ljudima iz člana 388. stav 6., pa ih u tom smislu treba i razumeti.

Zasnivanje ropuskog odnosa i prevoz lica u ropskom odnosu (član 390.) je krivično delo koje je veoma slično krivičnom delu trgovine ljudima u sva tri oblika, a sličnost se prvenstveno odnosi na radnje izvršenja kod osnovnog (stav 1.) i blažeg oblika (stav 2.), jer se pojedine radnje izvršenja krivičnog dela trgovine ljudima na isti ili sličan način pojavljuju i kod ovog krivičnog dela, kao što su: kupovina, prodaja, predaja drugom licu, prevoženje, posredovanje u kupovini, prodaji ili predaji lica i slično. Osim toga, trgovina ljudima je često skopčana sa kršenjem pravila međunarodnog prava i stavljanjem drugog u ropски ili njemu sličan odnos ili držanjem drugog u takvom odnosu, što je u stvari i suština ovog dela. Dalje, sličnost se ogleda i u pogledu težeg oblika, jer se kao kvalifikatorna okolnost i ovde uzima činjenica da je reč o maloletnom licu. Mnogi oblici trgovine ljudima su upravo zasnovani na stavljanju drugog u ropски ili njemu sličan odnos ili držanju u takvom odnosu. Pored toga, cilj oba ta dela, je između ostalih, uspostavljanje ropuskog ili njemu sličnog odnosa u odnosu na neko lice. Predmet inkriminacije iz ovog člana je ropstvo ili njemu sličan odnos, što znači da su pored ropstva obuhvaćene i institucije i praksa slična ropstvu, gde pre svega spadaju tzv. ropstvo zbog duga, kmetstvo, prodaja ženskog lica od strane porodice radi udaje, prodaja ili ustupanje bez naknade maloletnog lica od strane roditelja ili staraoca radi njegovog eksploatisanja, kao i još neki drugi oblici iz člana 1. Dopunske konvencije o ukidanju ropstva, trgovine robljem i ustanova i prakse slične ropstvu od 1956. godine (Stojanović, 2002: 206).

Kada su u pitanju slične inkriminacije u uporednom pravu, zapaža se da u skladu sa savremenim tendencijama u domenu međunarodnopravne regulative, gotovo sva rešenja u pogledu krivičnih dela ovog tipa, podrazumevaju postojanje težeg oblika delikta u slučajevima kada je oštećeno lice maloletno (lice mlađe od 18 godina), ali se nekada prave razlike između krivičnopravnih kategorija dece i maloletnika.⁹ Ovim krivičnim delom zaštićuje se, na prvom

⁹ Više o tome: Ćopić, S; Nikolić-Ristanović, V.: Krivično delo trgovine ljudskim bićima – međunarodni dokumenti, savremena zakonska rešenja i KZ SRJ, „Temida” broj 1, Beograd, 2002, str. 43–44.

mestu, sloboda ljudi. Međutim, ovo krivično delo ima širi karakter. Njime se štiti i ličnost čoveka od bilo kog nečovečnog postupka kojim se ta ličnost ponižava i dovodi u podređeni, odnosno zavisni položaj preko ropstva ili trgovine ljudima. Iako su ropstvo i trgovina licima stvar prošlosti, ono ni danas nisu sasvim iščezli (Čejović, 2002: 55).

Osnovni oblik krivičnog dela čini lice koje, kršeći pravila međunarodnog prava, stavi drugo lice u ropски ili njemu sličan odnos ili ga drži u takvom odnosu, kupi, proda, preda drugom licu ili posreduje u kupovini, prodaji ili predaji ovakvog lica ili podstiče drugog da proda svoju slobodu ili slobodu drugog lica koje izdržava ili se o njemu stara.¹⁰ Zaštitni objekt ovog krivičnog dela je prvenstveno sloboda ljudi, ali se njime štiti i ličnost čoveka od bilo kakvog nečovečnog postupka, kojim se ta ličnost ponižava ili dovodi u podređeni, odnosno zavisni položaj preko ropstva ili trgovine ljudima.

Radnja ovog krivičnog dela određena je alternativno, a osnovni oblici ispoljavanja su: stavljanje u ropски ili njemu sličan odnos; držanje u ropskom ili odnosu sličnom ropstvu; trgovanje licima koja se nalaze u ropskom odnosu i podsticanje drugog da proda svoju slobodu ili slobodu lica koje izdržava ili se o njemu stara. Pored ovih, u osnovnom obliku inkriminiše se i svaki oblik prodaje, kupovine ili posredovanja u kupovini lica koja se nalaze u sličnom odnosu. Stavljanje u ropски odnos predstavlja preduzimanje bilo koje radnje kojom se jedno lice stavlja u ropstvo. Ropstvo, u smislu ovog krivičnog dela, je stanje ili pogodba jedne individue nad kojom se vrše atributi prava sopstvenosti.¹¹

Ovo krivično delo izvršeno je preduzimanjem svake delatnosti kojom se drugo lice stavlja u ropски ili njemu sličan odnos, odnosno dovodi u takav položaj da nad njim drugi mogu ostvariti neka svojinska prava, ili se drži u takvom odnosu. Pri tom, treba naglasiti da za postojanje dela nije važno na koji način je zasnovan ropски odnos, jer to može biti učinjeno upotrebom sile, prevarom ili na drugi način. Delo postoji i kada je pasivni subjekt pristao da ga drugi stavi u ropски odnos ili drži u takvom odnosu. Navedene radnje izvršenja se prema svojim formalnim i sadržinskim osobenostima dele na: radnje faktičkog karaktera – stavljanje ili držanje drugog u ropskom ili njemu sličnom

¹⁰ Ovo krivično delo zasniva se na Konvenciji o ropstvu koja je usvojena još 1926. godine u Ženevi, ali je stupila na snagu tek 1955. godine i na Dopunskoj konvenciji o ukidanju ropstva i trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu, iz 1956. godine, (*Službeni list FNRJ* broj 7/1958, i *Službeni list SFRJ* broj 4/1965). Prema: Čejović, B.: *Krivično pravo, Posebni deo*, Srpsko udruženje za krivično pravo, Beograd, 2002, str. 54–55.

¹¹ Konvencija o ropstvu, član 1. tačka 1.

odnosu, kao i predavanje tog lica drugom licu; radnje kvazipravnog i kvaziformalnog karaktera – kupovina, prodaja ili posredovanje u kupovini ili prodaji drugog lica; radnja koja ima karakter podstrekavanja – podsticanje drugog da proda svoju slobodu ili slobodu drugih lica prema kojima ima određene obaveze (Škulić, 2003: 158).

Trgovina licima, ili trgovina robljem podrazumeva: svaki akt hapšenja, dobijanja ili ustupanja nekog pojedinca u cilju da se dovede u ropstvo; svaki akt dobijanja jednog roba u cilju prodaje ili razmene; svaki akt ustupanja prodajom ili razmenom jednog roba dobijenog u cilju da bude prodat ili razmenjen; kao i uopšte svaki akt trgovine ili prenosa robova.¹² Najzad, radnja krivičnog dela može se sastojati u podsticanju drugog da proda svoju slobodu ili slobodu lica koje izdržava. Znači, ovde je inkriminisano navođenje drugog lica da sebe ili lice koje izdržava, odnosno o kome se stara, stavi u ropски odnos. To se može učiniti nagovaranjem, ubeđivanjem ili podstrekavanjem na neki drugi način, ali ne i upotrebom sile, jer bi se u tom slučaju radilo o stavljanju drugog u ropски odnos. Podsticanje treba da se odnosi na „prodaju slobode“, jer se stavljanje u ropски odnos čini za novac ili neku drugu korist. Izdržavanim licem smatra se ono lice koje je, lice koje podstiče, dužno da izdržava ili ga faktički izdržava. To su, pre svega, članovi porodice, prvenstveno maloletna lica. Pod licima o kojima se učinilac stara, treba podrazumevati i ona lica za koja je učinilac dužan da se brine o njihovom razvoju, školovanju, zdravlju i slično, bez obzira na to kako je ta obaveza nastala.

Ovo krivično delo *svršeno* je dovođenjem nekog lica u ropски odnos, ili trgovanjem licima koja se nalaze u ropskom odnosu, ili podsticanjem nekog lica da se stavi u ropски odnos. Izvršilac krivičnog dela može biti svako lice koje sa umišljajem izvrši neku od navedenih delatnosti. Delo je zaprećeno kaznom zatvora od jedne do deset godina.

Drugi, *lakši oblik* ovog krivičnog dela predviđen je u stavu 2. i sastoji se u prevozu lica koja se nalaze u ropskom odnosu, iz jedne zemlje u drugu. Radnja krivičnog dela se sastoji u prevozu, odnosno transportu lica koja se nalaze u ropskom odnosu, iz jedne zemlje u drugu. Ovo je lakši oblik krivičnog dela, jer izvršilac ne vrši krivično delo iz stava 1. već samo prevoz lica. U pogledu izvršioca i vinosti, važi sve što je rečeno za stav 1., a delo je zaprećeno kaznom zatvora od šest meseci do pet godina.

¹² Konvencija o ropstvu, član 1. tačka 2.

Teži oblik krivičnog dela predviđen je u stavu 3. i postojaće ako je delo iz st. 1. i 2. izvršeno prema maloletnom licu. Izvršilac može biti svako lice, a u pogledu vinosti potreban je umišljaj. Za ovaj oblik predviđena je kazna zatvora od pet do petnaest godina.

Rasna i druga diskriminacija (član 387.) je do donošenja ovog zakonika bila predviđena u identičnom obliku u članu 154. Osnovnog zakona, u glavi Krivičnih dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava.

Trgovina ljudima iz člana 388. i ovo krivično delo ne nalaze se slučajno jedno do drugoga u glavi Krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara predviđenih međunarodnim pravom. Naime, poznato je da je trgovina ljudima jedno od tipičnih krivičnih dela kojim se krše najelementarnija ljudska prava i slobode. Takvo krivično delo je i rasna i druga diskriminacija čija je suština upravo kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda zajemčenih opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, a samim tim i međunarodnim ugovorima koje je ratifikovala naša zemlja. Prema tome, osnovna sličnost između tih dveju inkriminacija vezana je za radnju izvršenja koja se sastoji u kršenju osnovnih ljudskih prava i sloboda, kao i za posledicu ovih krivičnih dela koja se ogleda u uskraćivanju korišćenja osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Prema Međunarodnoj konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, koju su Ujedinjene nacije donele 1965. godine, pod rasnom diskriminacijom smatra se „svako razlikovanje, isključivanje, ograničenje ili davanje prvenstva zasnovanog na rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom poreklu, koji ima za cilj ili za rezultate da naruši ili kompromituje priznanje, uživanje ili vršenje, pod jednakim uslovima, prava čoveka i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj oblasti ili u svakoj drugoj oblasti javnog života”.

Prema *radnji izvršenja* ovo delo ima tri oblika koji se sastoje u: a) kršenju osnovnih ljudskih prava i sloboda; b) proganjanju zbog zalaganja za ravnopravnost ljudi i c) širenju ideja o superiornosti jedne rase nad drugom.

Prvi oblik krivičnog dela (stav 1.) čini lice koje na osnovu razlike u rasi, boji kože, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu krši osnovna ljudska prava i slobode zajemčene opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i međunarodnim ugovorima koje je ratifikovala SCG.

Radnja krivičnog dela je kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda. To znači, da se pojedincima ili grupama onemogućava da koriste slobode ili prava ili im se ograničava njihovo korišćenje. Bitno je napomenuti da se ova diskriminacija vrši na osnovu rasne, nacionalne ili etničke pripadnosti, odnosno boje. Diskriminacija treba da se odnosi na osnovna ljudska prava i slo-

bode koje priznaje međunarodna zajednica. Prema Međunarodnoj konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965. godine, to su sledeća prava i slobode: 1) pravo na jednak pristup pred sudovima i drugim sudskim organima; 2) pravo na bezbednost i zaštitu od nasilja i zlostavljanja od strane službenih ili drugih lica; 3) pravo glasanja i kandidovanja po sistemu opšteg i jednakog prava glasa, pravo učešća na izborima, pravo učestvovanja u vladi i upravljanju javnim poslovima na svim nivoima, pravo pristupa javnim funkcijama pod jednakim uslovima i druga politička prava; 4) pravo slobodnog kretanja i izbora boravišta, pravo napuštanja zemlje i povratka u nju, pravo na sklapanje braka i izbora bračnog druga, pravo na svojinu i nasleđivanje, pravo na slobodu mišljenja, svesti i vere, slobodu izražavanja i druga prava; 5) ekonomska prava, kao što su npr. pravo na rad i slobodan izbor rada, pravo na pravične i zadovoljavajuće uslove rada, pravo na zaštitu u slučaju nesposobnosti, pravo na jednaku zaradu za jednak rad i druga.

Ovo krivično delo *svršeno* je preduzimanjem svake delatnosti kojom se, po osnovu razlike u rasi, boji kože, nacionalnosti ili etničkom poreklu, krši neko od osnovnih ljudskih prava i sloboda koje priznaje međunarodna zajednica. Pod pojmom „kršenje” međunarodna zajednica podrazumeva onemogućavanje ili ograničavanje korišćenja nekog od priznatih prava i sloboda.

Drugi oblik krivičnog dela iz stava 2. čini lice koje vrši proganjanje organizacija ili pojedinaca zbog njihovog zalaganja za ravnopravnost ljudi. Proganjanje se može vršiti na različite načine, poput zabrane rada organizacije, hapšenja njenih članova, oštećenja imovine, maltretiranja pojedinaca, pozivanja na odgovornost i slično. Da bi ovo delo postojalo neophodno je da se proganjanje vrši zbog zalaganja za ravnopravnost ljudi, tj. zbog suprotstavljanja svim oblicima rasne i druge diskriminacije. Ovaj oblik krivičnog dela *svršen* je preduzimanjem bilo koje delatnosti koja znači proganjanje pojedinaca ili organizacija zbog njihovog zalaganja protiv rasne ili druge diskriminacije.

Treći oblik krivičnog dela iz stava 3. čini lice koje širi ideje o superiornosti jedne rase nad drugom ili propagira rasnu mržnju ili podstiče na rasnu diskriminaciju. Prema tome, kao radnje ovog dela navode se širenje ideja, propagiranje ili podsticanje. Ove delatnosti se preduzimaju s ciljem dovođenja u neravnopravan položaj pripadnika pojedinih rasa, odnosno izazivanja mržnje među njima.

Krivično delo je *svršeno* preduzimanjem svake delatnosti kojom se propagira rasna diskriminacija.

Izvršilac dela kod svih navedenih oblika može biti svako lice. Za krivičnu odgovornost potreban je umišljaj, direktni ili eventualni. Prva dva oblika krivičnog dela sankcionisana su kaznom zatvora od šest meseci do pet godina, dok je za treći oblik predviđen zatvor od tri meseca do tri godine.

Inkriminacije koje su u vezi s trgovinom ljudima u širem smislu

Pored krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, sa kojima krivično delo trgovine ljudima iz člana 388. ima dosta sličnosti i sa kojima je blisko povezano, te se mogu i smatrati krivičnim delima koja su u vezi sa trgovinom ljudima u užem smislu, postoje i brojna druga krivična dela sa kojima ova inkriminacija ima bližu ili dalju vezu, te se iz tog aspekta mogu smatrati na neki način i delima koja su sa trgovinom ljudima u korelativnom odnosu u širem smislu. U takva krivična dela spadaju: *Nedozvoljen prelaz državne granice i krijumčarenje ljudi (član 350.); Posredovanje u vršenju prostitucije (član 184.); Podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (član 183.); Prikazivanje pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju (član 185.); Protivpravno lišenje slobode (član 132.); Prinuda (član 135.); Zlostavljanje i mučenje (član 137.) i druga.*

Nedozvoljen prelaz državne granice i krijumčarenje ljudi (član 350.) nalazi se u Krivičnom zakoniku u glavi Krivičnih dela protiv javnog reda i mira i glasi:

- (1) *Ko bez propisane dozvole pređe ili pokuša da pređe granicu SCG, naoružan ili upotrebom nasilja, kazniće se zatvorom do jedne godine.*
- (2) *Ko u nameri da sebi ili drugom pribavi kakvu korist, omogućava drugom nedozvoljeni prelaz granice SCG ili nedozvoljeni boravak ili tranzit kroz SCG, licu koje nije državljanin SCG, kazniće se zatvorom od tri meseca do šest godina.*
- (3) *Ako je delo iz stava 2. ovog člana učinjeno od strane organizovane grupe, zloupotrebom službenog položaja, ili na način kojim se ugrožava život ili zdravlje lica čiji se nedozvoljeni prelaz granice SCG, boravak ili tranzit omogućava ili je krijumčaren veći broj lica, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina.*
- (4) *Sredstva namenjena ili upotrebljena za izvršenje dela iz st. 1. do 3. ovog člana oduzeće se.*

Po svojoj prirodi ovo krivično delo je veoma blisko krivičnom delu trgovine ljudima, i sasvim sigurno se može svrstati u grupu krivičnih dela koja su u vezi sa trgovinom ljudima u užem smislu. Jedini razlog što to nije učinjeno ovom prilikom, jeste činjenica da se ovo delo ne nalazi u ovom zakoniku u glavi krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, a gde je locirano krivično delo trgovine ljudima iz člana 388.

Naime, da bi se realizovala trgovina ljudima od zemlje porekla, preko tranzitnih zemalja do zemlje krajnje destinacije, trgovci ljudima su prinuđeni da žrtve trgovine ilegalno prebacuju preko državne granice jedne ili više zemalja. Prema tome, samo iz ove činjenice je jasno kolika je uzajamna veza između ta dva krivična dela. Ona je evidentna kako kod radnje izvršenja, tako i kod načina izvršenja i cilja koji se želi ostvariti. Na pojmovno razgraničenje između trgovine ljudima i krijumčarenja već je ukazano u prethodnom delu rada i svakako je pozitivno i adekvatno što je zakonodavac ovom prilikom pojam „krijumčarenje“ predvideo i u nazivu ovog krivičnog dela što do sada nije bio slučaj.

Posredovanje u vršenju prostitucije (član 184.) je u Krivičnom zakoniku predviđeno u glavi Krivičnih dela protiv polne slobode i glasi:

- (1) *Ko navodi ili podstiče drugog na prostituciju ili učestvuje u predaji nekog lica drugome radi vršenja prostitucije ili ko putem sredstava javnog informisanja i drugih sličnih sredstava propagira ili reklamira prostituciju, kazniće se novčanim kaznom ili zatvorom do tri godine.*
- (2) *Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno prema maloletnom licu, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina.*

Ovo delo je takođe u uzajamnoj vezi sa krivičnim delom trgovine ljudima, pre svega iz aspekta radnje izvršenja iz osnovnog oblika, gde je reč o navođenju ili podsticanju drugog, što se kod trgovine ljudima može podvesti pod radnju vrbovanja. Takođe, učestvovanje u predaji nekog lica drugome, koje se kao radnja izvršenja navodi kod ovog krivičnog dela, poklapa se sa predajom, kao radnjom izvršenja krivičnog dela trgovine ljudima. Mada bi se moglo reći da je učestvovanje u predaji širi pojam od samog pojma predaje, u širem smislu ono može da podrazumeva još neke radnje koje se pominju kod trgovine ljudima, kao što su na primer, prevoženje, prebacivanje, sakrivanje ili držanje drugog lica. Pored radnje izvršenja, ta dva dela su slična i prema cilju izvršenja, jer se ovo delo vrši radi prostitucije, dok se kod trgovine ljudima pored prostitucije navode i druge vrste seksualne eksploatacije. Osim toga, pasivni

subjekt kod oba krivična dela najčešće su žene i deca. Na kraju, kao kvalifikatorna okolnost kod oba dela uzima se činjenica da je reč o maloletnoj osobi.

Podvođenje i omogućavanje vršenja polnog odnosa (član 183.) takođe je predviđeno u glavi Krivičnih dela protiv polne slobode i glasi:

- (1) *Ko podvede maloletno lice radi vršenja obljuje, sa njom izjednačenog čina ili druge polne radnje, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina.*
- (2) *Ko omogućava vršenje obljuje, sa njom izjednačenog čina ili druge polne radnje sa maloletnim licem, kazniće se zatvorom do tri godine.*

Kao što smo napomenuli, ljudima se trguje između ostalog, i radi prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije. Ako je pri tom pasivni subjekt maloletno lice, delo dobija teži oblik. I upravo kategorija pasivnog subjekta je značajna iz aspekta posmatranja korelacije ta dva krivična dela. Pored toga, ako se uzme u obzir uzrast pasivnog subjekta, sasvim je jasno da se s ciljem vršenja krivičnog dela podvođenja i omogućavanja vršenja polnog odnosa lakše mogu upotrebiti neki od načina izvršenja koji su evidentni kod trgovine ljudima, kao što su: sila, pretnja, dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi, zloupotreba poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, davanjem ili primanjem novca ili druge koristi.

Prikazivanje pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju (član 185.), takođe je predviđeno u napred navedenoj glavi i glasi:

- (1) *Ko detetu proda, prikaže ili javnim izlaganjem ili na drugi način učini dostupnim tekste, slike, audio-vizuelne ili druge predmete pornografske sadržine ili mu prikaže pornografsku predstavu, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do šest meseci.*
- (2) *Ko iskoristi dete za proizvodnju slika, audio-vizuelnih ili drugih predmeta pornografske sadržine ili za pornografsku predstavu, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.*
- (3) *Ko prodaje, prikazuje, javno izlaže ili elektronski ili na drugi način čini dostupnim slike, audio-vizuelne ili druge predmete pornografske sadržine nastale izvršenjem dela iz stava 2. ovog člana, kazniće se zatvorom do dve godine.*
- (4) *Predmeti iz st. 1. do 3. ovog člana oduzeće se.*

Krivično delo trgovine ljudima iz člana 388. i krivično delo Prikazivanje pornografskog materijala i iskorišćavanje dece za pornografiju iz člana 185. ovog zakonika takođe se nalaze u uzajamnoj vezi prvenstveno po pitanju cilja radnje izvršenja. Naime, jedan od ciljeva trgovine ljudima je upravo upotreba

drugog lica u pornografske svrhe, što je navedeno u osnovnom obliku tog krivičnog dela. Razlika je samo u uzrastu pasivnog subjekta, jer se kod trgovine ljudima tretira samo maloletno lice (st. 2. i 3.). Pri tom je u stavu 2. precizirano da će se učinilac dela kazniti istom kaznom propisanom za osnovni oblik, ako je delo učinjeno prema maloletnom licu, pa i u slučajevima ako prema takvom licu i nije upotrebljena sila, pretnja ili neki drugi od navedenih načina izvršenja iz stava 1., dok stav 3. predviđa teži oblik, ako se kao pasivni subjekt pojavljuje maloletno lice. Međutim, kod krivičnog dela iz člana 185. kao pasivni subjekt pojavljuje se isključivo dete, znači osoba mlađa od četrnaest godina.

Po pitanju sličnosti između ova dva krivična dela posebnu pažnju zasluži i analiza stava 2. člana 185., gde se kao radnja izvršenja navodi iskorišćavanje deteta za proizvodnju slika, audio-vizuelnih ili drugih predmeta pornografske sadržine ili za pornografsku predstavu. Iako to nije izričito navedeno, sasvim je jasno da se to iskorišćavanje vrši između ostalog, i na neki od načina izvršenja koji se navode kod trgovine ljudima u stavu 1., kao što su: dovođenje u zabludu ili održavanje u zabludi; zloupotreba ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog; davanje novca ili druge koristi i slično.

Protivpravno lišenje slobode (član 132.) predviđeno je u glavi Krivičnih dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina sa sledećom formulacijom:

- (1) *Ko drugog protivpravno zatvori, drži zatvorenog ili mu na drugi način protivpravno oduzme ili ograniči slobodu kretanja, kazniće se zatvorom do tri godine.*
- (2) *Ako delo iz stava 1. ovog člana učini službeno lice zloupotrebom svog položaja ili ovlašćenja, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.*
- (3) *Ako je protivpravno lišenje slobode trajalo duže od trideset dana ili je vršeno na svirep način ili je licu koje je protivpravno lišeno slobode usled toga teško narušeno zdravlje ili su nastupile druge teške posledice, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina.*
- (4) *Ako je usled dela iz st. 1. i 3. ovog člana nastupila smrt lica koje je protivpravno lišeno slobode, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do dvanaest godina.*
- (5) *Za pokušaj dela iz stava 1. ovog člana kazniće se.*

Kada je reč o odnosu krivičnog dela trgovine ljudima i ovog krivičnog dela, sličnost se ogleda pre svega u radnji izvršenja dela, jer je u osnovnom obliku kod oba dela reč o ograničavanju slobode kretanja, što je istovremeno i jedna od posledica ovih dela. Naime, kod trgovine ljudima se kao jedna od radnji izvršenja navodi sakrivanje ili držanje drugog lica, što faktički predsta-

vlja ograničenje slobode kretanja, odnosno lišenje slobode. U sličnoj formi to je rečeno i kod krivičnog dela iz člana 132., gde radnju izvršenja osnovnog oblika čini lice koje drugog protivpravno zatvori, drži zatvorenog ili mu na drugi način protivpravno oduzme ili ograniči slobodu kretanja. Kod ovog dela se pominje protivpravnost u radnji izvršenja, što kod trgovine ljudima nije slučaj, ali je treba podrazumevati. Pored toga, ta dva dela su donekle slična i u odnosu na teže oblike i po mogućim posledicama dela koje se odnose na pasivnog subjekta, jer se kod oba dela kao posledice ponekad javljaju lišenja slobode koja traju duže ili se vrše na svirep način ili je licu koje je protivpravno lišeno slobode usled toga teško narušeno zdravlje ili su nastupile druge teške posledice, među kojima i smrt pasivnog subjekta. Interesantno je primetiti da kod krivičnog dela protivpravnog lišenja slobode nije uzeta kao kvalifikatorna okolnost ako je pasivni subjekt maloletno lice. Važno je istaći da se ta dva dela nalaze u uzajamnoj vezi najčešće kod trgovine ljudima koja se vrši s ciljem prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, znači u slučajevima gde se kao pasivni subjekti pojavljuju žene i maloletna lica.

Prinuda (član 135.) je predviđena u glavi Krivičnih dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina i glasi:

- (1) *Ko drugog silom ili pretnjom prinudi da nešto učini ili ne učini ili trpi, kazniće se zatvorom do tri godine.*
- (2) *Ko delo iz stava 1. ovog člana učini na svirep način ili pretnjom ubistvom ili teškom telesnom povredom ili otmicom, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.*
- (3) *Ako je usled dela iz st. 1. i 2. ovog člana nastupila teška telesna povreda ili druge teške posledice, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina.*
- (4) *Ako je usled dela iz st. 1. i 2. ovog člana nastupila smrt prinuđenog lica ili je delo izvršeno od strane organizovane grupe, učinilac će se kazniti zatvorom od tri do dvanaest godina.*

Krivično delo trgovine ljudima i krivično delo prinude nalaze se u korelativnoj vezi, jer je prinuda (sila ili pretnja) faktički jedno od sredstava ili načina izvršenja krivičnog dela trgovine ljudima. Prinuda je značajno prisutna kod trgovine ljudima koja se vrši s ciljem prostitucije ili u druge svrhe seksualne eksploatacije, gde se kao pasivni subjekti pojavljuju žene i maloletna lica. Pored toga, jedan od ciljeva trgovine ljudima je prinudni rad, koji se obezbeđuje, između ostalog, i silom ili pretnjom. Na kraju, krajnji cilj vršenja ovih krivičnih dela jeste pribavljanje protivpravne imovinske koristi. Može se reći, da su ta

dva dela slična i po posledici, jer se radnjom izvršenja, a to znači silom ili pretnjom obezbeđuje određeno činjenje, nečinjenje ili trpljenje od strane pasivnog subjekta. Ta dva krivična dela su slična i po težim oblicima, jer se kao kvalifikatorne okolnosti u oba slučaja uzimaju nastajanje teške telesne povrede ili druge teške posledice; smrtna posledica pasivnog subjekta ili ako je delo izvršeno od strane organizovane grupe. Međutim, kod prinude se kao dodatna kvalifikatorna okolnost uzima još i pretnja ubistvom ili teškom telesnom povredom ili ako se delo vrši na svirep način (stav 2.), a kod trgovine ljudima okolnost da je reč o maloletnom licu ili se neko lice bavi vršenjem dela iz st. 1. do 3.

Zlostavljanje i mučenje (član 137.) je nova inkriminacija koja je predviđena u glavi Krivičnih dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina i glasi:

- (1) *Ko zlostavlja drugog ili prema njemu postupa na način kojim se vređa ljudsko dostojanstvo, kazniće se zatvorom do jedne godine.*
- (2) *Ko primenom sile, pretnje, ili na drugi nedozvoljeni način drugome nanese veliki bol ili teške patnje s ciljem da od njega ili od trećeg lica dobije priznanje, iskaz, ili drugo obaveštenje ili da se on ili neko treće lice zastraši ili nezakonito kazni, ili to učini iz druge pobude zasnovane na bilo kakvom obliku diskriminacije, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.*
- (3) *Ako delo iz st. 1. i 2. ovog člana učini službeno lice u vršenju službe, kazniće se za delo iz stava 1. zatvorom od tri meseca do tri godine, a za delo iz stava 2. zatvorom od jedne do osam godina.*

Krivično delo trgovine ljudima i ovo krivično delo imaju dodirnih tačaka u načinu izvršenja, radnji izvršenja i posledicama dela. Naime, kod oba dela kao načini izvršenja pominju se sila ili pretnja ili drugi nedozvoljeni načini. Međutim, ciljevi koji se žele ostvariti ovim načinima izvršenja su različiti. Za razliku od trgovine ljudima, o čemu je već bilo reči, kod ovog dela se kao ciljevi postavljaju: da se od pasivnog subjekta ili od trećeg lica dobije priznanje, iskaz ili drugo obaveštenje ili da se takva lica zastraše ili nezakonito kazne ili se to čini iz druge pobude zasnovane na bilo kom obliku diskriminacije. Pored navedenog, ta dva dela imaju sličnosti i prema radnji izvršenja dela. Iako se to kod trgovine ljudima izričito ne navodi, može se slobodno reći da je zlostavljanje veoma izraženo i kod tog krivičnog dela, jer se pojedine radnje (sakrivanje ili držanje drugog lica) i načini izvršenja (sila, pretnja, zadržavanje ličnih isprava i sl.) upravo mogu smatrati činom zlostavljanja. Pored navedenog, ta dva dela su slična i prema posledicama, jer je kod oba reč o fizičkim i psihičkim patnjama, u najširem smislu, tj. u povredi ljudskog dostojanstva. Zlostavljanje i

mučenje je veoma izraženo kod pojedinih oblika trgovine ljudima, a posebno onih koji se vrše s ciljem prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, prinudnog rada, prosjačenja, uspostavljanja ropskog ili njemu sličnog odnosa i slično. Takođe, najčešće je zastupljeno u slučajevima gde se kao pasivni subjekti pojavljuju žene i maloletna lica.

Na kraju, pored navedenih inkriminacija, mogla bi se pomenuti i još neka krivična dela sa kojima trgovina ljudima ima određenih dodirnih tačaka, koje nećemo šire elaborirati u ovom radu. To su sledeća dela: *Silovanje (član 178.)*; *Obljuba sa detetom (član 180.)*; *Prevara (član 208.)*; *Iznuda (član 214.)*; *Ucena (član 215.)*; *Otmica (član 134.)*; *Falsifikovanje isprave (član 355.)*; *Laka telesna povreda (član 122.)*; *Neovlašćeno fotografisanje (član 144.)*; *Neovlašćeno objavljivanje i prikazivanje tuđeg spisa, portreta i snimka (član 145.)*; *Obljuba nad nemoćnim licem (član 179.)*; *Nedozvoljene polne radnje (član 182.)*; *Prenošenje zarazne bolesti (član 249.)*; *Prenošenje infekcije HIV virusom (član 250.)* i dr.

Zaključak

Pitanje trgovine ljudima je odavno postavljeno kao ozbiljan međunarodni problem. Međutim, intenzivna međunarodna aktivnost na deklarativnom planu počela je početkom prošlog veka od kada su UN, Savet Evrope, Evropska unija i druga međunarodna tela i organizacije doneli čitav niz međunarodnih dokumenata kojima su definisani međunarodni standardi u vezi sa ovom pojavom. Među tim dokumentima, svakako dominantno mesto zauzima Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, doneta u Palermu 2000. godine, odnosno njen Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom. Nakon donošenja Protokola UN za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom, intenzivirana je aktivnost u nacionalnim zakonodavstvima na planu inkriminisanja trgovine ljudima i drugih sličnih pojava i usklađivanja ovih inkriminacija sa navedenim protokolom.

Krivično delo trgovine ljudima uvedeno je u Krivično zakonodavstvo Republike Srbije pod tim nazivom tek aprila 2003. godine, u članu 111b, kao posebno krivično delo. Međutim, Narodna skupština Republike Srbije 29. septembra 2005. godine donosi Krivični zakonik, u kojem je ova inkriminacija bitno izmenjena u odnosu na član 111b i sada predviđena u članu 388.

U opštem smislu, odredbe našeg zakonodavstva, kada je reč o inkriminiranim obeležjima, i pored izvesnih nedostataka, zadovoljavaju bitne kriterijume međunarodnih standarda u formalno-pravnom smislu. Takav zaključak, tim pre može da se usvoji, ako se ima u vidu ne samo neposredna inkriminacija pojave, nego i raznovrsne mogućnosti da se ona suzbija korišćenjem drugih krivičnopравnih instituta, kako opštih tako i posebnih, propisanih u pozitivnom krivičnom zakonodavstvu.

Međutim, u zakonskim odredbama nije predviđeno da se pristanak žrtve na eksploataciju smatra irelevantnim, ukoliko je upotrebljen bilo koji od navedenih načina izvršenja ovog krivičnog dela. U tom smislu, postoji odstupanje od standarda predviđenog članom 3. stavom (b) Protokola o prevenciji, eliminisanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom iz 2000. godine.

Pored toga, naše zakonodavstvo ne inkriminiše kupovinu usluga koje pružaju žrtve trgovine ljudima. Ovo je bitno zbog činjenice da je tražnja komercijalnih seksualnih usluga jedan od uzroka povećanja trgovine ljudima, zbog čega je neophodno da države preduzmu aktivne mere na suzbijanju potražnje. Prema tome, potrebno je propisati kazne za ona lica, koja su, s obzirom na okolnosti konkretnog slučaja, znala ili mogla znati da kupuju ili koriste seksualne ili druge usluge lica koje je žrtva trgovine ljudima. U tom smislu, Preporuka 1545 Parlamentarne skupštine Saveta Evrope o kampanji protiv trgovine ženama, insistira na kažnjavanju kupca koji je svestan da kupuje seksualne usluge od osobe koja je žrtva trgovine ljudima. Tako bi kaznena politika bila uperena, ne samo protiv trgovaca ljudima, već i protiv onih koji se njihovim uslugama koriste.

Iako prema novim tendencijama u međunarodnom krivičnom pravu, pravno lice može biti aktivni subjekt krivičnog dela, posebno kada je u pitanju organizovani kriminalitet, za razliku od nekih drugih zemalja u tranziciji, Srbija nema posebne zakone o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, koji bi detaljnije uredili oduzimanje protivpravno stečene imovinske koristi od preduzeća ili druge organizacije. S tim u vezi, neophodno je da naša država uvede krivičnu i građansku odgovornost pravnih lica koja su umešana u trgovinu ljudima, bez obzira na odgovornost fizičkih lica koja su uključena u tu trgovinu. Kazne za pravna lica treba da uključuju novčane kazne, konfiskaciju imovine, zatvaranje objekata, ukidanje prava na korišćenje pomoći države i poreskih olakšica, uvođenje sudskog nadzora i zabranu bavljenja komercijalnim radom.

Bez obzira na činjenicu da je inkriminacija trgovine ljudima u Krivičnom zakoniku Republike Srbije bitno promenjena u odnosu na prethodnu iz člana 111b KZS, da je nova inkriminacija znatno poboljšana u pogledu usklađivanja sa međunarodnim pravnim standardima, čini se prihvatljivim, da se u pogledu postojeće inkriminacije u KZS učine određene korekcije u sledećem: a) da se u stavu 1. među ciljevima izvršenja dela na kraju nabrojanja navede: ili pribavljanja protivpravne imovinske koristi; b) da se teži oblik dela iz stava 3. koriguje tako da glasi: Ako je delo iz stava 1. ovog člana učinjeno prema maloletniku, a ne prema maloletnom licu kao što je to sada slučaj; c) da se u posebnom stavu uvede novi teži oblik dela, koji bi postojao ako se delo iz stava 1. učini prema detetu, i da se sankcioniše zatvorskom kaznom najmanje pet godina; d) da se, pored postojećih, predvide i sledeće kvalifikatorne okolnosti: ako se delo vrši na naročito svirep i ponižavajući način; ako je usled dela pasivnom subjektu teško narušeno zdravlje ili su nastupile druge teške posledice i e) da se uvede još jedan posebni oblik dela u kome će biti predviđeno kažnjavanje kupca koji je svestan da kupuje seksualne ili druge usluge od osobe koja je žrtva trgovine ljudima.

Imajući u vidu međunarodne pravne standarde u vezi sa trgovinom ljudima, pretežna zakonodavna rešenja u drugim državama, kao i domaće inicijative i zalaganja brojnih subjekata, čini se primerenim da se u zakonodavstvu Republike Srbije u nekom narednom periodu učine određene korekcije u pogledu same inkriminacije trgovine ljudima i to: 1) da se učini konkretnija razrada samog dela u dve ili tri inkriminacije: a) trgovina ljudima kao opšte delo, koje bi obuhvatilo sve vidove krijumčarenja, osnovne, teže i posebne oblike; b) trgovina ljudima radi seksualne eksploatacije, kao najčešći oblik samog dela; i c) trgovina maloletnim licima i decom kao najteži oblik; 2) da se ponovo inkriminiše nasilno uzimanje organa ili delova tela i to u glavi krivičnih dela protiv života i tela, a posebni oblik vršenja dela, da se sebi ili drugome pribavi protivpravna imovinska korist, trebalo bi svrstati u grupu krivičnih dela u vezi s trgovinom ljudima kao delo trgovine organima ili delovima tela.

Pored krivičnog dela trgovine ljudima, u našem zakonodavstvu predviđene su i brojne druge inkriminacije koje se nalaze u bližoj ili daljoj vezi sa ovim krivičnim delom. S tim u vezi, posebnu pažnju zaslužuju: Trgovina decom radi usvojenja (član 389. KZ); Zasnivanje ropskog odnosa i prevoz lica u ropskom odnosu (član 390. KZ) i Nedoizvoljeni prelaz državne granice i krijumčarenje ljudi (član 350. KZ) i druge.

Kada je u pitanju usklađenost ovih inkriminacija sa međunarodnim pravnim standardima, pre svega sa Protokolom UN protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji takođe predstavlja dopunu Konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, onda je jasno da postoje određeni problemi. Prigovori se pre svega odnose na to da krijumčarenim ljudima nije obezbeđena obavezna zaštita. Naime, ugrožavanje života, nehumano i ponižavajuće postupanje, degradiranje i eksploatacija migranata nisu predviđeni kao kvalifikovani oblik dela, što je odstupanje od standarda postavljenog u navedenom Protokolu (čl. 5. i 6. st. 3. 16. i 18.). Pored toga, u našem zakonodavstvu nije predviđeno kažnjavanje za pokušaj, što je takođe odstupanje od navedenog protokola UN. Ti problemi su delimično prevaziđeni donošenjem Krivičnog zakonika 29. septembra 2005. godine i proširivanjem inkriminacije i na krijumčarenje ljudi. Krijumčarenje ljudi trebalo bi da bude predviđeno kao posebno krivično delo, ali sankcionisano isto ili slično kao i trgovina ljudima.

I ostale inkriminacije, koje se sa trgovinom ljudima nalaze u bliskim korelativnim odnosima takođe su, u formalnom smislu, u dobroj meri usklađene sa međunarodnim pravnim standardima.

Literatura

Ćopić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Krivično delo trgovine ljudskim bićima – međunarodni dokumenti, savremena zakonska rešenja i Krivični zakon SR Jugoslavije*. Temida, 1. str. 43-44

Čejović, B. (2002) *Krivično pravo, Posebni deo*. Beograd: Srpsko udruženje za krivično pravo. str. 55

Stojanović, Z. (2002) *Komentar Krivičnog zakona SRJ, peto izmenjeno izdanje*. Beograd: Službeni list.

Škulić, M. (2003) *Organizovani kriminalitet*, Beograd: Dosije.

Dopunska konvencija o ukidanju ropstva i trgovine robljem i ustanova i prakse sličnih ropstvu (1956.), www.uncjin.org, pristupljeno 22.07.2008.

Human trafficking in domestic legislature

Human trafficking is an occurrence that, even in our time, is present in alarming proportions, in its actuality and consequences. It is a phenomenon with a long history and has been qualified as a serious international problem and is the object of interest for a large number of international subjects. However, the key international document that defines this phenomenon is the Convention against Transnational Organized Crime from Palermo 2000; specifically its Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children. After its adoption, intensive actions were undertaken to regulate the phenomenon on the level of national legislature. It's done so in the local legislature too. According to the criminal law of the republic of Serbia, besides the concrete law against human trafficking, a number of other crimes are connected to human trafficking. This paper deals with the most important ones. The purpose of this paper is to review the legislature on the phenomenon in the domestic law, then the accordance of incrimination with international standards, as well as to indicate the need for further changes in domestic legislature.

Keywords: human trafficking, international conventions, migrants, prostitution, victims.

Putevi trgovine ljudima u Evropi i pozicija Srbije na njima*

SANJA ČOPIĆ**

Pod uticajem globalnih trendova i regionalnih nestabilnosti, trgovina ljudima danas poprima sve šire razmere, menjajući svoju strukturu i karakteristike. Zbog složenosti, trgovinu ljudima je moguće posmatrati i analizirati unutar različitih koncepata. Jedan od njih je koncept migracionih tokova i politike migracione kontrole. Globalno posmatrano, trgovina ljudima prevashodno ima formu „organizovanih ilegalnih migracija“, što nameće potrebu sagledavanja puteva kojima se ovaj oblik migracija danas odvija. Otkrivanje kanala trgovine ljudima, kao i drugih formi ilegalnih migracija i ilegalnih vidova trgovine čine se važnim za preduzimanje odgovarajućih mera i relokacije resursa u cilju njihovog suzbijanja. Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da se na osnovu analize relevantne literature, kao i preliminarne nalaze istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji koje realizuje Viktimološko društvo Srbije, sagledaju putevi trgovine ljudima u Evropi i mesto koje na njima zauzima Srbija, te ukaže na izvesne promene koje su s tim u vezi uočene proteklih godina.

Ključne reči: trgovina ljudima, putevi, Evropa, Srbija, istraživanje

Uvod

Iako nije nov fenomen, trgovina ljudima tokom protekle dve decenije privlači sve veću pažnju jer dobija nove forme, menjajući svoju strukturu i karakteristike, i poprimajući sve veće razmere. Trgovina ljudima je zato postala predmet mnogih istraživanja, naučnih i stručnih debata i kampanja (Lee, 2007: 1-2), privlačeći pažnju političkih struktura na nacionalnom, regionalnom i međuna-

* Ovaj članak je rezultat rada autorke na projektu „Trgovina muškarcima u Srbiji“ koji sprovodi Viktimološko društvo Srbije uz finansijsku podršku US Department of State, Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons.

** Mr Sanja Čopić je istraživač-saradnik u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. E-mail: scopic@eunet.rs

rodnom nivou. Zbog svoje kompleksnosti, trgovinu ljudima je danas moguće posmatrati i analizirati sa nekoliko aspekata: kriminološkog, viktimološkog, krivičnog, psihološkog, moralnog, migracionog, radnog i slično. Odnosno, kako primećuje Lee (2007: 3-10), trgovina ljudima, trgovci ljudima i žrtve trgovine mogu se posmatrati u kontekstu ropstva, prostitucije, organizovanog kriminaliteta, migracija i ljudskih prava, ali, dodaje Romcharan, i u kontekstu zdravstvene politike, rada i bezbednosnih pitanja (2002: 161). Takvo poimanje trgovine ljudima vodi konstruisanju različitih, ali međusobno povezanih konceptata unutar kojih se ovaj fenomen može analizirati. Iako svesni činjenice da je trgovinu ljudima kao kompleksan društveni problem teško smestiti samo u jedan od navedenih okvira i analizirati nezavisno od drugih, za potrebe ovog rada pokušaćemo da ga sagledamo prvenstveno u okvirima koncepta širih migracionih obrazaca i politike migracione kontrole (Lee, 2007: 7).

Globalizacija, ekonomska kriza, politička nestabilnost, konflikti, građanski ratovi, etnička čišćenja, društvene nejednakosti, razvoj tržišne ekonomije, rodna diskriminacija, kao i širi procesi socijalne transformacije su tokom proteklih decenija doprineli velikim migracionim kretanjima u svetu, kao i pojavi novih, težih i iregularnih vidova migracije – trgovine ljudima i krijumčarenja ljudi (Lee, 2007: 7). Odnosno, kako navodi Schloenhardt (2000: 203), „širom sveta su organizacije trgovaca naučile da iskoriste ovu strukturalnu nejednakost, kreirajući sofisticirane kanale ilegalne migracije, eksploatišući one koji su prinuđeni ili voljni da migriraju“. Stoga, trgovina ljudima i krijumčarenje ljudi predstavljaju prevashodno „organizovane forme ilegalnih migracija“ (Mijalković, Bošković, 2006: 173), koje, kako primećuju ovi autori, pokazuju permanentan rastući trend, jer obezbeđuju visok profit a nose nizak ili neznatan rizik. I pored brojnih razlika, ove dve forme organizovanih (ilegalnih) migracija pokazuju čitav niz sličnosti posmatrano iz perspektive mapiranja puteva, jer se putevi trgovine ljudima prepliću sa putevima krijumčarenja ljudi, ali i droge, oružja, cigareta, povezujući se tako sa drugim ilegalnim tržištima i neformalnom (sivom) ekonomijom (Ely-Raphel, 2002: 173). Sa druge strane, uočava se da trgovci ljudima koriste već dobro utvrđene mreže puteva raznih formi krijumčarenja i ilegalne trgovine, posebno u tranzitnim područjima (Tyldman i dr., 2005: 59), koje su kontrolisane od strane organizovanih kriminalnih grupa (Hajdinjak, 2002: 47). Stoga Kelly (2007: 86-87) sasvim opravdano primećuje da bi trgovinu ljudima trebalo posmatrati kao proces, odnosno „kontinuum“ koji obuhvata različite nivoe upotrebe sile, eksploatacije i pozicija vulnerabilnosti žrtava. Zato je karakterisanje određene situacije kao „trgovine“ ili kao

„krijumčarenja“ često veštačko i nekorisno (Kelly, 2007: 87), te može da skrene pažnju sa šireg konteksta eksploatacije i veoma složenog problema iregularnih migracija (Lee, 2007: 11). Jer, ljudima se trguje i krijumčari iz gotovo istih razloga (Omelaviuk, 2002: 177): i žrtve trgovine i krijumčareni migranti u najvećem broju slučajeva dolaze u ovu poziciju zbog ekonomskih prilika, tačnije u potrazi za boljim životom, poslom i zaradom. Siromaštvo i nezaposlenost na gotovo isti način stavljaju i žene i muškarce u položaj ranjivosti, te povećan stepen rizika da postanu žrtve trgovine ili krijumčarenja. To, sa druge strane, trgovcima i krijumčarima olakšava „posao“, jer, u osnovi, i trgovina ljudima i krijumčarenje ljudi uključuju premeštanje, dislociranje ljudi za novac, tj. u cilju sticanja dobiti (UNODC, 2006: 52).

Imajući sve to u vidu, u radu se polazi od pretpostavke da su putevi većim delom jednaki bez obzira na formu migracije, tako da, iako su putevi trgovine ljudima u fokusu, zapravo se govori i o putevima krijumčarenja, ali bez ulazanja u problematiku distinkcije ova dva fenomena. Cilj ovog rada je da se, na bazi analize dosadašnje literature, kao i preliminarne rezultata istraživanja Viktimološkog društva Srbije pod nazivom „Muškarci – žrtve trgovine ljudima u Srbiji“,¹ ukaže na puteve trgovine ljudima koji presecaju evropski kontinent i na mesto koje Srbija zauzima na njima, kao i na promene koje su s tim u vezi uočene tokom proteklih godina.

Trgovina ljudima kao oblik migracija

Kako primećuju Tyldam, Tveit i Brunovskis (2005: 48), „ekonomska nejednakost je uvek bila okidač za migracije“, pa i trgovinu ljudima i krijumčarenje ljudi. Ekonomske, odnosno radne migracije danas se smatraju jednim od najvažnijih i najočiglednijih produkata globalizacije (Schloenhardt, 2001: 8). Jer, kako se navodi u publikaciji Saveta Evrope o perspektivama trgovine ljudima (Hulboch, Moens (ur.), 2002: 55) „niko ne napušta svoju zemlju bez razloga gde god da je u svetu“. Sa druge strane, pak, Brunovskis i Tyldum (2004: 19) primećuju da „svake godine hiljade migranata prelazi granice u potrazi za poslom, većom zaradom i mogućnostima da počnu novi i bolji život“. U tom

¹ Istraživanje predstavlja centralni deo istoimenog projekta koji realizuje Viktimološko društvo Srbije. Cilj istraživanja, čija je realizacija bila u toku u vreme pisanja ovog rada, je dolaženje do saznanja o rasprostranjenosti, strukturi i karakteristikama trgovine muškarcima u našoj zemlji, kao i o odgovorima državnih struktura i nevladinog sektora na ovaj fenomen.

kontekstu, milioni ljudi, pre svega žena i dece, godišnje dospeju i u lanac trgovine ljudima, postajući tako „roba transnacionalne industrije koja generiše milijarde dolara“ (Romcharan, 2002: 161). Jer, iako nije problem migracija *per se*, trgovina ljudima se može posmatrati kao „strategija ekonomskog preživljavanja“ i to kako žrtava, tako i onih koji njima trguju ili ih krijumčare (Baldwin-Edwards, 2006: 9).

Sa druge strane, pak, potražnja za jeftinom radnom snagom, prostitucijom, organizovanim vidovima prosjačenja i slično, podstiče ovu vrstu migracija, rezultirajući porastom trgovine ljudima u svim delovima sveta. Konačno, pojačana kontrola migracija, odnosno restriktivna migraciona politika vodi tome da se osiromašene društvene grupe, u odsustvu alternative, sve više okreću iregularnim vidovima migracija (Salt, 2000: 32). To ih dovodi u poziciju posebne ranjivosti, povećavajući rizik da postanu žrtve krijumčarenja i trgovine, ali i drugih vidova eksploatacije i zloupotreba. Zato trgovina ljudima danas poprima globalne razmere, pogađajući jednako zemlje porekla, tranzita i destinacije žrtava. Ona se, i pored brojnih specifičnosti koje se vezuju za svaki konkretni slučaj, mahom odvija prema određenom obrascu: ljudi se regrutuju u zemljama svog porekla, potom se transportuju ili prebacuju kroz tranzitna područja, da bi u mestima privremene ili trajne destinacije bili izloženi različitim oblicima kontrole i eksploatacije (UNODC, 2006: 57).

Rasprostranjenost, oblici i karakteristike trgovine ljudima zavise od političkih, ekonomskih, socijalnih i istorijskih prilika određene zemlje, posmatrano kako u odnosu na region, tako i u odnosu na globalnu perspektivu, što svakako utiče i na puteve trgovine koji se stalno menjaju i prilagođavaju političkim i ekonomskim uslovima pojedinih regiona. Globalna trgovina ljudima, kako opravdano primećuje Morawska (2007: 95), reflektuje opšte pravce migracionih kretanja u svetu, posebno u kontekstu radnih (ekonomskih) migracija. Ona ističe da obrasci trgovine ljudima mogu da se uklope u postojeće modele kretanja koji idu od „(polu)perifernih ili ekonomski nerazvijenih ili manje razvijenih područja ka razvijenijim regionima sveta“ (Morawska, 2007: 95). Putevi trgovine ljudima tako idu od Istoka ka Zapadu, od nerazvijenih ka razvijenim, siromašnih ka manje siromašnim i bogatim, potom od područja koja se suočavaju sa ratom, političkom nestabilnošću, etničkim konfliktima ka onima u kojima vladaju mir, demokratija i vladavina prava, tj. u kojima postoji makar relativna politička stabilnost i izvesnost. Pri tome, putevi trgovine prolaze kroz regione u kojima su granice država porozne, odnosno slabo kontrolisane, gde je slab pravno-politički sistem, koje se suočavaju u većoj meri sa korupcijom i

slično (Tyldam i dr. 2005: 59). Promenama puteva trgovine ljudima doprinose i permanentna nastojanja država da pooštire politiku suprotstavljanja ovom obliku kriminaliteta primenom odgovarajućih mera koje preduzimaju nadležni državni organi.

Međutim, i pored toga, danas je moguće uočiti neke pravilnosti u pogledu pravaca puteva trgovine ljudima u svetu, koji se, dobrim delom, poklapaju sa drugim vidovima (ilegalnih ili legalnih) migracionih tokova. Tako se kao primarni regioni porekla žrtava trgovine ljudima javljaju Afrika (posebno pod-saharski deo kontinenta), osiromašene zemlje centralne i jugoistočne Azije i Južne Amerike, kao i istočna i jugoistočna Evropa (Morawska, 2007: 95, UNODC, 2006: 17). Sa druge strane, kao ključne zemlje destinacije identifikovane su zemlje zapadne Evrope, Severne Amerike, kao i Australija i Japan (Morawska, 2007: 95, UNODC, 2006: 17). S obzirom da su mreže puteva između zemalja porekla i zemalja destinacije na našoj planeti veoma brojne i razgranate, a imajući u vidu obim ovog rada, u nastavku izlaganja posebna pažnja će se posvetiti putevima koji vode preko evropskog kontinenta, kako bi se sagledao položaj Srbije na njima i uočile izvesne promene tokom proteklih godina.

Putevi trgovine ljudima u Evropi

Kraj 80ih i početak 90ih godina 20. veka bio je obeležen kolapsom komunizma i početkom društvene, političke i ekonomske tranzicije. U to vreme otpočinje razvoj političkog pluralizma, civilnog društva i tržišne ekonomije. Nakon pada Berlinskog zida, granice istočne i centralne Evrope bivaju slabije kontrolisane, odnosno dolazi do njihovog postepenog otvaranja ka Zapadu. Međutim, ceo ovaj proces bio je praćen brojnim konfliktima, građanskim ratovima, etničkim sukobima, socio-ekonomskom krizom i prisilnim migracijama, koje su, direktno ili indirektno, uticale na sve zemlje regiona, posebno zemlje nekadašnjeg Istočnog bloka. Tako osiromašene, politički nestabilne zemlje, pogođene ratom i drugim sukobima, postale su plodno tlo za regrutovanje žrtava trgovine ljudima i njihovu dalju eksploataciju. To je dovelo do prvog velikog talasa trgovine ljudima, pre svega ženama, iz zemalja istočne Evrope ka Zapadu.² Trgovini ljudima u tom periodu pogodovala je, između ostalog, i

² Ukrajina se smatrala glavnim „izvorištem“ žena i mladih devojaka koje su prodavane na međunarodno komercijalno tržište seksa. Tako se procenjuje da je tokom 90-tih godina XX veka oko 400 000 Ukrajinki bilo prodato u zemlje zapadne Evrope, SAD i druge države, mada

restriktivna imigraciona politika zapadnih zemalja, koja je onemogućavala ili otežavala legalne ulaske (Mrvić-Petrović, 2002: 14).

Nešto kasnije dolazi do drugog velikog talasa trgovine ljudima, tačnije do premeštanja „tržišta ljudi“ ka zemljama Balkana, a potom i prema drugim zemljama jugoistočne Evrope, pre svega Rumuniji, Moldaviji, Bugarskoj i Albaniji. Krajem 1990ih, zemlje balkanskog poluostrva, koje su do tada bile mahom tretirane kao zemlje tranzita, postaju sve više zemlje destinacije brojnim žrtvama trgovine. Tome su u mnogome doprineli nedostatak adekvatne legislative, neprimenjivanje zakona u praksi, korupcija, kao i rat i militarizacija regiona, odnosno koncentrisanje velikog broja mirovnih snaga na teritoriji Kosova i Bosne i Hercegovine. To je dovelo do povećane potražnje za seksualnim uslugama, što je delovalo kao faktor privlačenja, pa je veliki broj žrtava, posebno žena iz istočnoevropskih zemalja, završavao u prinudnoj prostituciji na ovim područjima. Sa druge strane, pak, siromaštvo, izbeglištvo i uopšte odsustvo perspektive, kao posledice rata, delovali su kao faktor guranja usled čega je došlo do povećanja broja žrtava sa prostora Balkana u lancima trgovine na Zapadu (Nikolić-Ristanović, 2002: 133).

Na kraju, kako primećuje Morawska (2007: 97), danas se beleže novi trendovi u pogledu trgovine ljudima, posebno ženama iz evropskih zemalja: uočava se ekspanzija trgovine ljudima iz zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza ka Aziji i drugim destinacijama van teritorije evropskog kontinenta.

Na prostoru Evrope, posebno kada se radi o ženama i deci kao žrtvama trgovine ljudima, kao zemlje porekla dominiraju Albanija, Bugarska, Rumunija i Moldavija, ali se pojavljuju i Rusija, Ukrajina i Belorusija, a sve češće i Srbija, Crna Gora i Hrvatska (EUROPOL, 2007: 3; Fifth report of the Dutch National Rapporteur Bureau, 2007: 4; EUROPOL, 2006: 14; IOM, 2004: 7).

Do 2002. godine žrtve iz Albanije su najvećim delom ilegalno prebacivane morskim putem direktno u Italiju. Tada je dnevno išlo između četiri i osam brodova koji su prevozili u proseku po 12 osoba (IOM, 2004: 24). Međutim,

nevladine organizacije i pojedini nezavisni istraživači smatraju da je taj broj i veći. Više u: IOM, 1998. (neobjavljeno)

U to vreme, tj. tokom 90ih godina 20. veka, najveći broj žrtava trgovine iz istočne Evrope (oko 80%) završavao je u zapadnoevropskim zemljama - Nemačkoj, Italiji, Švajcarskoj, Holandiji, Grčkoj, Austriji, Engleskoj. Oko 15% dospevao je na Bliski Istok (Izrael, Saudijska Arabija) ili Daleki Istok (Japan, Tajland), dok je 3% žrtava završavalo u SAD i Kanadi, a preostali deo u zemljama centralne Evrope, pre svega u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj. Više o tome u: Milivojević, Vukobratović, 1999: 53; *Trafficking in Women and Children: The U.S. and International Responses*, 2000: 8.

policijske akcije koje su u to vreme preduzete i koje su dovele do pojačane kontrole graničnog pojasa ka Italiji, dovele su do promena u pravcima kretanja iz Albanije. Putevi trgovine ljudima iz Albanije danas idu uglavnom u tri pravca: jedan ide ka Grčkoj i to preko planina, koji podrazumeva ilegalno prelazanje granice; drugi vodi ka Makedoniji u koju može da se uđe bez vize, pa se obično granica prelazi legalno, sa validnim putnim ispravama na graničnim prelazima, a treći put vodi ili preko Skadra ka Crnoj Gori pa dalje na Zapad ili, pak, preko Kosova i Srbije ka Hrvatskoj ili BiH pa ka Zapadu ili prema severu, tj. ka Mađarskoj pa potom u druge zemlje EU (Surtees, 2008: 54-55; IOM, 2004: 31). Iz istog izvora se saznaje da putevi trgovine iz Bugarske, posebno ženama u cilju seksualne eksploatacije, takođe vode u dva glavna pravca: jedan prema Rumuniji i, eventualno, Srbiji a potom ka Mađarskoj pa na Zapad, a drugi preko Makedonije i Grčke ka drugim zemljama EU. Kada su u pitanju Rumunija i Moldavija, putevi trgovine žrtvama iz ovih zemalja su do 2007. godine i ulaska Rumunije u EU mahom vodili preko Srbije, Hrvatske, BiH i Slovenije ka zemljama zapadne Evrope, ali se na ovim rutama već mogu uočiti promene u smislu postepenog zaobilazanja naše zemlje i kretanje iz pravca Rumunije direktno ka drugim zemljama EU (Mađarskoj i Austriji).

Prema saznanjima Europol (EUROPOL, 2006: 16), tranzit žrtava trgovine ljudima kroz Evropu realizuje se preko Mađarske, Poljske, Rumunije, Austrije, Nemačke, kao i preko zemalja Balkana, posebno Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Zemlje odredišta su zemlje zapadne Evrope, prvenstveno Italija, Holandija, Velika Britanija i Grčka, ali i Austrija, Belgija, Francuska, Nemačka i Španija. Italija se pokazala kao posebno atraktivna destinacija za žrtve iz Albanije, mada se danas one sve više prebacuju i u druge države zapadne Evrope. Ali, pored žrtava koje potiču iz zemalja evropskog kontinenta, među žrtvama trgovine ljudima koje se transportuju preko teritorije Evrope, i to pre svega jugoistočne Evrope, te dospevaju u zemlje Evropske unije, mogu se naći i državljani Kine, Turske, Irana, Pakistana, Bangladeša, Iraka, Avganistana i drugih zemalja azijskog ali i afro-azijskog kompleksa. Pri tome se primećuje da žrtve iz azijskih zemalja često dolaze legalno, avionom, iz pravca Istanbula do Prištine, da bi potom put ka Zapadu nastavili uglavnom ilegalno nekom od napred opisanih putanja. Međutim, primećuje se da se kao zemlje destinacije za žrtve sa prostora Evrope sve češće pojavljuju i zemlje Bliskog Istoka, posebno Ujedinjeni Arapski Emirati, gde se žrtve najčešće transportuju avionom, legalno, uz posedovanje validnih putnih dokumenata (Surtees, 2008: 54).

Putevi trgovine ljudima koji vode preko teritorije Evrope su mnogobrojni, međusobno isprepleteni, formirajući čitavu mrežu. Stoga je danas moguće identifikovati nekoliko osnovnih pravaca kretanja trgovine ljudima na evropskom kontinentu (EUROPOL, 2006: 18).

Prvi pravac je tzv. balkanska ruta. Balkan je, zbog svog veoma povoljnog geografskog položaja, oduvek predstavljao važnu raskrnicu puteva koji su vodili od Istoka ka Zapadu. Međutim, područje balkanskog poluostrva je posebno tokom 90ih godina 20. veka postalo plodno tlo za razvijanje raznih vidova ilegalne trgovine, uključujući i trgovinu ljudima, čemu su, kao što je napred pomenuto, pored globalnih trendova, doprineli rat na prostoru bivše Jugoslavije, militarizacija regiona i politička nestabilnost. Balkanska ruta polazi sa prostora Balkana ili prolazi preko njega, i ide u nekoliko pravaca. Jedan vodi ka severu, tj. preko Mađarske ka zapadnoj Evropi, drugi krak ide preko Slovenije ka zemljama Zapada, a treći južno, preko Grčke ka Italiji i drugim zapadno-evropskim državama. Na ovoj ruti Srbija, kao i druge zemlje bivše Jugoslavije (BiH, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija) se pojavljuju kao zemlje tranzita i privremene ili trajne destinacije, ali sve češće i kao zemlje porekla (Surtees, 2005: 12-17). Interesantno je napomenuti da je u ovom regionu Bosna i Hercegovina veoma važna tranzitna zemlja, čemu je, kako navode neki autori (Kolaković i dr., 2002: 148), doprinelo nekoliko faktora: poroznost granica, nedostaci u pravnoj regulativi, ograničena kontrola migracija i blizina EU. Takođe se primećuje da se balkanska ruta koristi za prebacivanje žrtava iz Turske, nekih zemalja Azije, sa Bliskog Istoka i Afrike ka zemljama zapadne i centralne Evrope i to, pre svega, preko teritorije Kosova i BiH (IOM, 2004: 9).

Druga bi bila centralno-evropska ruta. Ona polazi sa Bliskog i Dalekog Istoka, ali i centralne Azije, Avganistana i Bangladeša, ide preko Rusije, Ukrajine i Litvanije, ka Slovačkoj, Češkoj ili Mađarskoj pa, eventualno, i prema drugim zemljama Evropske unije.

Treća je tzv. Istočna ruta. Ona počinje u zemljama nekadašnjeg Sovjetskog Saveza, tačnije u Rusiji i Belorusiji, kreće se preko Poljske, da bi se, kao i ostali pravci kretanja, završila u drugim zemljama EU. U vezi sa putevima trgovine u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza interesantno je pomenuti jedno od retkih istraživanja koja su se fokusirala na trgovinu muškarcima (IOM, 2007). Ovim istraživanjem je identifikovano 685 muškaraca kao žrtava trgovine, kojima su Međunarodna organizacija za migracije ili druge službe pružili pomoć u periodu između 2004. i 2006. godine, a koji su iz Ukrajine i Belorusije prebacivani u Rusiju u cilju radne eksploatacije. Upravo to govori u prilog činjenici da se

ponekada i zemlje koje tradicionalno važe za zemlje porekla mogu pojaviti kao zemlje destinacije, tj. da putevi trgovine ne vode nužno od siromašnih ka bogatima, već i od siromašnih ka manje siromašnima.

Istočno-mediteranska ruta, pak, ide iz pravca Turske, preko Bugarske i Rumunije ka Zapadu, čineći i Srbiju interesantnim područjem tranzita, iako se u tom delu ipak mogu uočiti izvesne promene nakon ulaska Bugarske i Rumunije u članstvo Evropske unije, na šta će se ukazati kasnije u radu. Međutim, kada govorimo o Turskoj, primećuje se da se na putevima trgovine ova zemlja sve češće javlja i kao zemlja tranzita ka Bliskom Istoku ali i kao zemlja (privremene ili trajne) destinacije (IOM, 2004: 91).

Na Severu Evrope, putevi trgovine počinju u zemljama bivšeg sovjetskog bloka, odnosno baltičkim državama – Litvaniji, Estoniji i Letoniji – a vode ka Skandinaviji, odnosno Finskoj, Švedskoj i Norveškoj.

Poslednja ruta koja vodi preko Evrope je severno-afrička ruta, koja započinje u zemljama afričkog kontinenta. Žrtve trgovine iz zemalja severne Afrike, pre svega Gane, Nigerije, Liberije, Maroka, Siera Leonea bivaju transportovane ili prebacivane u Španiju, Italiju ili na Maltu odakle putevi vode ka drugim zemljama zapadne Evrope preko neke od napred pomenutih ruta. U vezi sa trgovinom ljudima, posebno ženama s afričkog kontinenta, zanimljivom se čini Nigerija. Kako navodi Prina (2003, prema: Tyldam i dr., 2005: 59), postoje tri osnovna puta koja vode iz Nigerije u Evropu, i to pre svega u Italiju. Prvi je vazdušni put, tj. transport žrtava iz Nigerije u Italiju direktno avionom do nekog od italijanskih aerodroma: Rim, Milano, Torino. Međutim, kada je pojačana kontrola aerodroma u ovim gradovima, trgovci ženama iz Nigerije su se preorijentisali na transport žrtava do nekog od aerodroma u drugim evropskim gradovima, poput Moskve, Varšave, Praga, Budimpešte, ali i gradova u bivšim jugoslovenskim republikama i Turskoj, odakle putevi vode kopnom do Italije, nekom od postojećih ruta. Konačno, treći način prebacivanja žrtava je kombinovan: putovanje morem i kopnom, koje može da traje i po nekoliko meseci. U tom slučaju žrtve se obično brodovima dovode prvo do Španije a potom kopnenim putevima transportuju u Italiju. Kada je u pitanju Nigerija primećuje se veliki emigracioni pritisak i traženje azila u evropskim zemljama, pre svega Italiji i Velikoj Britaniji. Kao ključni razlozi za to navode se siromaštvo, kriminal, korupcija i nasilje zasnovano na etničkim i verskim konfliktima, ali i veoma dubokim socijalnim nejednakostima (Carling: 7).

Od zemlje porekla do zemlje destinacije žrtve se, na prostoru Evrope, prevoze ili prebacuju na različite načine: granice se prelaze i legalno, uz posedo-

vanje odgovarajuće dokumentacije, i ilegalno – bilo preko „zelene granice“, tj. van obeleženih graničnih prelaza ili preko graničnih prelaza ali skriveno u vagonima, kamionima, putničkim vozilima, ili, pak, sa falsifikovanim putnim ispravama i vizama ako su potrebne. S tim u vezi, mogu se uočiti određene razlike među različito profilisanim kriminalnim grupama uključenim u trgovinu ljudima (Surtees, 2008: 48; IOM, 2004: 13-14). Visoko pozicionirane kriminalne grupe imaju zadatak da organizuju i rukovode transportom/transferom žrtava i obično nisu neposredno uključeni u ovu fazu trgovine. Oni preferiraju legalne načine prebacivanja žrtava, sa validnim putnim ispravama, turističkim ili radnim vizama, premda je ovaj način prebacivanja žrtava skopčan s velikim troškovima. Niže pozicionirane grupe koriste mahom ilegalne načine transporta žrtava do zemlje destinacije, što podrazumeva daleko duže trajanje putovanja, veću opasnost za žrtve koje ne retko bivaju tokom putovanja eksploatisane, izložene nasilju, ucenama i pretnjama, te se tako drže pod kontrolom.

Imajući sve to u vidu, nameće nam se pitanje kakav položaj na putevima trgovine ljudima kroz Evropu zauzima naša zemlja i da li dolazi do nekih promena s tim u vezi, te koji su ključni faktori koji na te promene utiču.

Srbija na putevima trgovine ljudima

Zbog svog geografskog položaja, Srbija je bila i ostala interesantna i važna tranzitna zona preko koje vode brojni putevi različitih vidova ilegalne trgovine, uključujući i trgovinu ljudima. Iako na putevima koji mahom idu iz pravca Istoka ka Zapadu, Srbija ima poziciju primarno tranzitnog područja, primećuje se da se ona sve češće pojavljuje i kao zemlja porekla, ali i kao zemlja sa sve razvijenijom unutrašnjom trgovinom ljudima.

Početkom devedesetih godina prošlog veka Srbija je uglavnom bila zemlja destinacije, da bi se, zbog sve lošije ekonomske situacije, tokom 1990ih postepeno transformisala u zemlju tranzita, ali i zemlju porekla žrtava trgovine ljudima (Nikolić-Ristanović i dr., 2004). Početkom 21. veka procenjivalo se da najveći broj žrtava trgovine ljudima, posebno žena, koje završe u zemljama zapadne Evrope stigne u neku od zemalja destinacije upravo preko Balkana, uključujući i Srbiju (Limanowska, 2002: 4).

Podaci dobijeni istraživanjem trgovine ljudima u Srbiji, koje je 2003. godine sproveo Viktimološko društvo Srbije (Nikolić-Ristanović i dr., 2004), pokazali su određene pravilnosti ali i razlike u pogledu puteva trgovine ženama, s jedne, i

muškarcima, sa druge strane. Naime, trgovina ženama, i to stranim državljanima odvijala se mahom iz pravca zemalja istočne Evrope, i to država bivšeg Sovjetskog Saveza, prema Zapadu. Tokom 2002. i 2003. godine, tj. perioda koji je bio obuhvaćen ovim istraživanjem, žene žrtve trgovine uglavnom dolaze iz Ukrajine, Moldavije i Rumunije, a nešto ređe iz Rusije i Bugarske. Kanali trgovine ženama najčešće su polazili iz Ukrajine i Moldavije, prostirući se preko Rumunije, Bugarske i, nešto ređe, Mađarske. Nakon ulaska na teritoriju, u to vreme, Srbije i Crne Gore, putevi su dalje išli od Istoka ka Zapadu i od Severa prema Jugu, ali su jednim delom putevi trgovine vodili i u pravcu Severa (ka Mađarskoj). Kao važna tranzitna područja na teritoriji Srbije u to vreme su bili identifikovani Požarevac, Pančevo i Beograd. Putevi trgovine su se iz ovih mesta račvali prema Republici Srpskoj (preko Šapca) ili prema Hrvatskoj (preko Šida), i, jednim delom, prema Mađarskoj (preko Subotice). Putevi od Severa ka Jugu su takođe išli preko Beograda, a potom ka Kosovu, Makedoniji ili Albaniji, ili prema Crnoj Gori (preko Novog Pazara) a onda na Kosovo, u Albaniju ili u Italiju, pa prema drugim državama zapadne Evrope.

Navedenim istraživanjem se došlo do saznanja o 100 punoletnih muškaraca koji su bili prepoznati kao žrtve trgovine a poticali su iz Kine, Avganistana, Rumunije, Iraka, Irana, Turske, Pakistana, Bangladeša i Srbije (Nikolić-Ristanović, i dr., 2004). U to vreme Srbija je bila samo zemlja tranzita kada se radilo o muškarcima kao žrtvama trgovine. Kanali trgovine su išli u dva osnovna pravca: jedan prema severu, tj. ka Mađarskoj i drugi prema Hrvatskoj a potom ka zapadnoevropskim zemljama. U slučaju trgovine muškarcima kao zemlje krajnje destinacije identifikovane su bile Nemačka, Italija i Velika Britanija. Putevi trgovine muškarcima su u to vreme išli iz pravca Bugarske (kod Zaječara) i Rumunije (kod Vršca, oko Velikog Gradišta i Bele Crkve), prema Mađarskoj (kod Subotice) i Hrvatskoj (kod Šida). Utoliko se uočava da su se mreže puteva trgovine muškarcima u tom periodu uglavnom formirale u centralnim i severnijim delovima naše zemlje. Transport muških migranata se u to vreme mahom odvijao suvozemnim putem, i to različitim prevoznim sredstvima (kamionima, putničkim automobilima, autobusima), pešice ili rečnim putem (preko Dunava). Granica se prelazila kako legalno tako i ilegalno, odnosno van graničnog prelaza ili na graničnom prelazu ali sa falsifikovanim putnim ispravama, fiktivnim garantnim pismima i turističkim vaučerima.

Preliminarni rezultati istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji pokazuju, međutim, izvesne promene u vezi sa putevima trgovine ljudima u odnosu na period obuhvaćen prethodnim istraživanjem. Istraživanjem je obuhvaćen

period od 2003. do 2007. godine kako bi se uočile eventualne promene u odnosu na period pre 2003. godine. To bi trebalo da omogući upoređivanje stanja trgovine ljudima u različitim vremenskim periodima, kao i dolaženje do zaključaka o tome da li su i na koji način političke i ekonomske prilike, kao i aktivnosti na planu suzbijanja trgovine ljudima u Srbiji, uticale na stanje ovog vida kriminaliteta kod nas.

Preliminarna analiza podataka do kojih se došlo istraživanjem³ pokazuje da se u Srbiji, u prethodnom periodu, beleži permanentan rast broja domaćih državljana i državljanke koji su bili prepoznati kao žrtve trgovine ljudima od strane nadležnih državnih organa, institucija i organizacija koje pružaju određene vidove podrške žrtvama ovog vida kriminaliteta.⁴ Sve je razvijenija unutrašnja trgovina, posebno u slučaju žena i dece, što, čini se, donosi dobru zaradu, a umanjuje rizik od otkrivanja. Putevi trgovine u ovim slučajevima idu od ruralnih oblasti ka urbanim sredinama, ali i iz jednog grada u drugi. Međutim, kada govorimo o deci, uočava se i prisustvo, mada ne u velikoj meri, i transnacionalne trgovine, koja ipak ostaje u nekim užim okvirima: odvija se unutar regiona, tj. između zemalja bivše Jugoslavije, pa putevi trgovine našom decom idu ka Bosni i Hercegovini, Makedoniji ili Crnoj Gori. Konačno, Srbija se sve češće pojavljuje i kao zemlja porekla žrtava trgovine, posebno kada govorimo o punoletnim muškarcima. Putevi trgovine muškarcima iz Srbije mahom idu ka jugu Evrope, tj. prema Malti, potom ka istočnoj Evropi, odnosno Rusiji

³ Za potrebe ovog rada urađena je kvalitativna analiza jednog dela podataka dobijenih putem intervjua sa stručnjacima u Beogradu, Nišu, Vranju i Zaječaru, kao i sa licima koja su kao ilegalni migranti prekršajno kažnjeni i bili su na izdržavanju kazne zatvora u vreme vođenja intervjua, a potiču iz Makedonije, Albanije, Bugarske i sa Kosova. Kada govorimo o stručnjacima, mislimo na sudije, tužioce, policijske službenike, zaposlene u centrima za socijalni rad, inspektore rada, predstavnike domaćih nevladinih i međunarodnih organizacija. Pored toga, za analizu su korišćeni i pisani materijali koji su tokom istraživanja prikupljeni, pre svega izveštaji MUP-a, Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, kancelarije Međunarodne organizacije za migracije u Beogradu i slično.

⁴ Tako, na primer, podaci Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima pokazuju da je 2004. godine od 38 identifikovanih žrtava bilo 20 naših državljana, 2005. – od 53 žrtve 32 su bile naši državljani, 2006. – od 62 žrtve 46 su bili državljani Srbije, a u 2007. godini od 60 identifikovanih žrtava 48 su bili domaći državljani. Ili, kako se navodi u Izveštaju MUP RS, Odeljenja za suzbijanje prekograničnog kriminala i kriminalističko-obaveštajne poslove o postignutim rezultatima na polju suzbijanja trgovine ljudima i ilegalnih migracija u 2007. godini, tokom 2007. godine od 96 lica koja su bila oštećena krivičnim delom trgovine ljudima 69 su bili državljani Srbije. Osim toga, podaci kancelarije Međunarodne organizacije za migracije u Beogradu pokazuju da su od 145 žrtava kojima je ova organizacija pružila podršku tokom 2005. i 2006. godine, 103 bile iz Srbije.

i Ukrajini, i ka Bliskom Istoku, prevashodno Ujedinjenim Arapskim Emiratima. Ka ovim destinacijama domaći državljani odlaze u potrazi za poslom i boljom zaradom, što još jednom govori u prilog stavu da trgovinu ljudima treba sve više posmatrati u širem kontekstu ekonomskih migracija, pa shodno tome iznalaziti mere prevencije i zaštite migrantskih radnika.

Na putevima transnacionalne trgovine ljudima Srbija je i dalje primarno tranzitna zemlja. Opšte uzev, putevi trgovine ljudima kroz Srbiju idu od juga ka severu ili zapadu i, nešto manje, od severo-istoka ka zapadu. Preliminarni rezultati istraživanja pokazuju da se danas mogu identifikovati dva osnovna pravca kretanja: prvi krak ide iz ili preko Moldavije i Rumunije ka Srbiji, dok se drugi, mnogo važniji, prostire od Juga ka Severu ili Zapadu, tj. iz pravca Kosova, preko teritorije Srbije ka Mađarskoj ili Hrvatskoj pa potom dalje u zemlje zapadne Evrope.

U poređenju sa godinama s kraja 20. veka, iz godine u godinu, a posebno tokom 2006. i 2007. godine, uočava se sve manji priliv žrtava trgovine ljudima iz pravca Rumunije, ali i iz pravca Bugarske. Ako se za momenat ponovo osvrnemo na istraživanje iz 2003. godine uočićemo da je u tom periodu važan pravac kretanja žrtava trgovine išao upravo iz Bugarske i Rumunije ka Srbiji, pri čemu je pojas oko Zaječara, Velike Gradiške, Vršca i Bele Crkve bio interesantan za ilegalne prelaske preko „zelene granice“. Danas je situacija, prema uvidima pojedinih stručnjaka, znatno drugačija, a ključni faktor koji je doveo do toga je ulazak Bugarske i Rumunije u EU. Stoga, ukoliko se neka žrtva iz pravca zemalja Istoka prebaci ili na drugi način dospe na teritoriju Bugarske ili Rumunije, ona više nema razloga da izlazi sa prostora Evropske unije tako što bi ušla u Srbiju pa onda preko Mađarske, ponovo pokušala ulazak u EU. Stoga je veća verovatnoća da ako se već uđe u Bugarsku ili Rumuniju s Istoka, dalji tokovi kretanja idu direktno ka drugim odredištima unutar Evropske unije, i to preko Mađarske i Austrije i dalje na Zapad. Sa druge strane, smanjenje pritiska migracionih kretanja iz pravca Rumunije i Bugarske može se, makar jednim delom, objasniti i pojačavanjem kontrole granice od strane bugarskih i rumunskih vlasti, što nalaže Evropa. Ali, ako žrtve ipak dospeju na prostor Srbije, pravci kretanja ka izlazu iz zemlje su mahom isti kao što su bili ranije, posebno oni koji vode prema Hrvatskoj i BiH pa dalje na Zapad. Međutim, u poređenju sa ranijim periodom, kada su putevi iz Srbije samo sporadično išli ka Mađarskoj, sada je ova ruta daleko interesantnija, jer omogućava direktan ulazak u EU, što sigurno olakšava dalje kretanje ka Zapadu.

Sa druge strane, za razliku od perioda s kraja 1990ih i početka 2000ih, kada je važan kanal trgovine ljudima, posebno ženama, išao ka Kosovu, danas se primećuje, kako navodi i jedna ispitanica, da manje žrtava ide ka ovoj teritoriji ili je, barem, manji broj identifikovanih žrtava koje su otkrivene na putu ka Kosovu ili su, eventualno, bile eksploatisane na teritoriji Kosova. Danas se, pak, primećuje obrnuti smer kretanja, tačnije iz pravca Kosova ka Severu, što postaje dominantan pravac gotovo svih vidova migracionih kretanja ali i nedozvoljene trgovine. Naime, Kosovo je, kako su naveli pojedini ispitanici, „crna rupa“ ovog dela Evrope, jer se na njemu ukrštaju brojni putevi krijumčarenja i ilegalne trgovine, uključujući i trgovinu ljudima i krijumčarenje ljudi. Ova ruta se mahom koristi za trgovinu i krijumčarenje ljudi iz azijskih država, potom Turske i Albanije. Na teritoriju Kosova žrtve iz zemalja Azije dospevaju uglavnom avionom iz pravca Istanbula, zbog nepostojanja viznog režima, a potom se ilegalno prebacuju na teritoriju Srbije i dalje ka Mađarskoj ili Hrvatskoj. Iz pravca Albanije, na Kosovo se stiže preko graničnog prelaza, uz posedovanje validne putne isprave, ali i ilegalno. Pri tome se primećuje da je granica između Albanije i Kosova veoma porozna i slabo kontrolisana, na šta su u intervjuima ukazivali pojedini stručnjaci, posebno iz Vranja. Konačno, iz pravca Turske se, osim avionom, dolazi i brodom do Albanije pa ka Kosovu, ili, pak, suvozemnim putem, preko Grčke, Makedonije pa na Kosovo.

Putevi na Kosovu obično idu preko Prištine, Prizrena, Peći i Gnjilana a potom ka administrativnoj liniji sa Srbijom. Administrativna linija se prelazi ilegalno, van punktova označenih za prelaženje linije, i to noću, pešice, u blizini Preševa i Bujanovca. U tom delu su putevi trgovine i krijumčarenja veoma razgranati, formirajući čitavu mrežu koja je, kako su naveli pojedini ispitanici, dobro kontrolisana, posebno od strane albanskog življa i pripadnika OVK. Nakon ulaska na prostor Srbije, put vodi pored Vranja, preko Vladičinog Hana, Grdeličkom klisurom ka Nišu. Kada se dođe do autoputa, putovanje se nastavlja preko Beograda do Subotice, odakle se ilegalno prelazi ili pokušava preći državna granice između Srbije i Mađarske, ili preko Beograda ka Sremskoj Mitrovici i Šidu, odakle putevi vode preko Hrvatske i Slovenije ka Zapadu. Kao ključne zemlje destinacije navode se Italija, Nemačka i Švajcarska, ali i druge zemlje zapadne Evrope, što se savršeno uklapa u kontekst posmatranja trgovine i krijumčarenja ljudi kao formi ekonomskih migracija. Jer, suočeni sa siromaštvom, nezaposlenošću, niskim primanjima, s jedne strane, i nemogućnošću legalnog odlaska u zemlje zapadne Evrope, sa druge strane, migranti

postaju „lak plen“ trgovaca i krijumčara koji nude da ih za određeni novčani iznos prebace u neku od zemalja EU, na šta oni pristaju.

Imajući u vidu ovakvu situaciju, a posebno činjenicu da se Kosovo i jug Srbije pojavljuju kao posebno rizična područja, nameće se potreba još većeg aktiviranja na planu presecanja kanala svih oblika ilegalne trgovine koji vode preko tog područja, uključujući i trgovinu ljudima.

Zaključni osvrt

Trgovina ljudima je rezultat globalnih i regionalnih nejednakosti u raspodeli poslova, resursa i bogatstva, odnosno rezultat je siromaštva, diskriminacije, socijalne marginalizacije i isključenosti. Ili, kako primećuje Lindstrom, ona može da se okarakterise kao jedna od osnovnih „manifestacija strukturalnih promena koje su rezultat globalizacije i regionalizacije“ (2004: 46). Trgovina ljudima je globalni problem, prisutan na svim kontinentima, u gotovo svim društvima, a posebno onim u kojima ima dosta vulnerabilne populacije: ekonomski migranti, politički azilanti, ljudi koji su ostali bez posla i/ili doma usled ratova i drugih konflikata, elementarnih nepogoda, političke nestabilnosti i slično (Ely-Raphel, 2002: 173), što potvrđuju i neki od iznetih rezultata istraživanja trgovine muškarcima u Srbiji. Zato, dok god budu prisutni veliki disbalansi u pogledu socio-ekonomskih prilika u zemljama porekla, s jedne, i zemljama destinacije, sa druge strane, trgovinu ljudima će biti teško iskoreniti, odnosno ova vrsta migracionih tokova će se nastaviti.

Imajući to u vidu, čini se da bi, kako navodi Lee (2007: 8) „promovisanje legalnih kanala za odvajanje radnih (ekonomskih) migracija, nekorišćenje ili prestanak eksploatacije rada žrtava trgovine i zaštita prava radnika u kontekstu unutrašnje ili prekogranične migracije mogli da predstavljaju glavni oslonac odgovarajuće politike suprotstavljanja trgovini ljudima“. Jer, ilegalni migranti, uključujući i one koji su zapravo žrtve trgovine ljudima ili barem potencijalne žrtve, nalaze se u poziciji socijalne marginalizovanosti, te bivaju upućeni na razne vidove ilegalnih ili neformalnih tržišta, ne uživaju potrebnu zaštitu i često su primorani da prihvate „prljave, opasne i teške poslove“ i to ne retko u krajnje nehumanim uslovima (Kelly, 2005: 54).

Sa druge strane, u pogledu puteva kojima se odvija trgovina ljudima kao forma organizovanih (ilegalnih ili legalnih) migracija, primećuje se da se na teritoriji Evrope danas beleže novi trendovi migracionih kretanja usled pro-

širivanja EU, liberalizacije kretanja, odnosno mehanizama kontrole kretanja ljudi, roba i usluga unutar granica Evropske unije, s jedne strane, ali i pooštavanja kontrole na njenim krajnjim obodima koji sve više idu ka Istoku, sa druge strane (Kraler, Iglicka, 2002: 27). Stoga restriktivna imigraciona politika zapadnih zemalja, kako primećuju pojedini autori (Kolaković i dr., 2002: 146), stvara „eksploatatorsko tržište“ koje omogućava krijumčarima i trgovcima da se, vođeni dobrom zaradom (profitom), međusobno povezuju i organizuju u cilju održavanja ilegalnih migracionih tokova. To, između ostalog, utiče i na promenu puteva trgovine ljudima, i to kako u smislu pravaca kretanja, tako i u smislu pomeranja krajnjih destinacija ka zemljama centralne Evrope. Odnosno, zemlje koje su nekada bile primarno zemlje porekla i/ili tranzita, poput Poljske, Češke, Slovačke ili Mađarske, na mrežama puteva postaju važna područja destinacije.

Početak 21. veka na području jugoistočne Evrope posebno važno tranzitno područje koje je vodilo i preko Balkana činile su Rumunija i Bugarska. Iz ovih zemalja se, pretežno ilegalno, ulazilo na teritoriju Srbije, odakle su putevi išli prema severu, tj. Mađarskoj, ili ka zapadu, odnosno BiH, Hrvatskoj, Sloveniji, pa ka Italiji i Austriji. U to vreme značajan je bio i put koji je vodio preko Crne Gore i Albanije pa morskim putem u Italiju. Međutim, ovaj kanal je presečen zahvaljujući brojnim policijskim akcijama, što je, između ostalog, uslovalo i premeštanje tog puta ka severu, čineći Srbiju važnim tranzitom. Međutim, sada se primećuje da je najnovije proširivanje EU i uključivanje Bugarske i Rumunije u ovu organizaciju dovelo do, kako je napred navedeno, izvesnih promena na tzv. klasičnoj balkanskoj ruti. To pokazuje na koji način političke promene mogu da utiču na pravce kretanja migracija uopšte, a posebno njenih ilegalnih formi, uključujući i trgovinu ljudima.

Sa druge strane, pak, zapaža se da se putevi trgovine ljudima, kao i putevi krijumčarenja ljudi kroz Srbiju sve više prostiru iz pravca juga, idući ka severu ili zapadu. U tom kontekstu, posebno problematično postaje područje Kosova, koje karakteriše slab pravno-politički sistem, nepostojanje viznog režima, slobodan ulazak i boravak na teritoriji Kosova i slično, što trgovci ljudima i krijumčari svakako koriste kao pogodnosti za razvijanje svog „posla“. Međutim, s obzirom na nestabilne političke prilike na ovoj teritoriji, može se pretpostaviti da će Kosovo i nadalje biti veoma interesantno područje za razne forme ilegalne trgovine, pa i trgovine ljudima, posebno iz pravca zemalja afro-azijskog kompleksa koji sve češće i dospevaju na Kosovo, posebno iz pravca Turske.

Imajući sve to u vidu, moglo bi se reći da, i pored izvesnih promena koje je uslovio ulazak Bugarske i Rumunije u Evropsku uniju, Srbija i dalje predstavlja važno područje, posebno tranzita, na putevima koji su brojni, razgranati i presecaju ceo evropski kontinent. To upućuje na zaključak da i dalje postoji potreba za kreiranjem efikasnije strategije suprotstavljanja trgovini ljudima, koja bi trebalo više nego do sada da se fokusira na iznalaženje adekvatnijih (nerepresivnih) vidova kontrole migracionih kretanja, kao i razvijanje jedinstvenog sistema podrške i zaštite žrtava, te boljeg prepoznavanja žrtava i njihovih potreba. Jer, blagovremena identifikacija žrtava, ali i potencijalnih žrtava (posebno među migrantima), te njihovo uključivanje u sistem zaštite i podrške, sigurno bi doprineli i presecanju kanala trgovine i suzbijanju ovog vida organizovanog kriminaliteta.

Literatura

Baldwin-Edwards, M. (2006) *Patterns of migration in the Balkans*, Mediteranean Migration Observatory working paper, 9.

Brunovskis, A., Tyldum, G. (2004) *Crossing borders – an emphirical study of transnational prostitution and trafficking in human beings*, Oslo: Fafo-report 426.

Carling, J. (2006), *Migration, Human Smuggling and Trafficking from Nigeria to Europe*, IOM.

Ely-Raphel, N. (2002) „Trafficking in human beings“, u: D. Vlassis (ur.) *Trafficking networks and logistics of transnational crime and international terrorism*, ISPAC, str. 173-175.

EUROPOL (2006) *Trafficking in women and children for sexual exploitation in the EU: the involvement of the Western Balkans organised crime 2006*.

EUROPOL (2007) *Trafficking human beings in European Union: a Europol perspective*.

Hajdinjak, M. (2002) *Smuggling in the Southeast Europe: The Yugoslav Wars and the Development of Regional Criminal Networks in the Balkans*, Center for the study of democracy.

Information Campaign Against Trafficking in Women from Ukraine, Research Report, IOM, 1998. (neobjavljeno)

IOM (2004) *Changing patterns and trends of trafficking in persons in the Balkan region*.

IOM (2007) „Trafficking of men – a trend less considered“, *Global eye on human trafficking*, IOM, 1, str. 1-2.

Kelly, L. (2005) *Fertile Fields: Trafficking in Persons in Central Asia*, IOM.

Kelly, L. (2007) „A conducive context: Trafficking of persons in Central Asia“, u: M. Lee (ur.) *Human trafficking*, Devon: Willan Publishing, str. 73-91.

Kolakovic, P., Martens, J., Long, L. (2002) „Irregular migration through Bosnia and Herzegovina“, u: F. Laczko, I. Stacher, A. Klekowski von Koppenfels (ur.) *New challenges for migration policy in Central and Eastern Europe*“, Hag: IOM i ICMPD, str. 119-152.

Kraler, A., Iglicka, K. (2002) „Labour migration in Central and Eastern European countries (CEECs)“, u: F. Laczko, I. Stacher, A. Klekowski von Koppenfels (ur.) *New challenges for migration policy in Central and Eastern Europe*“, Hag: IOM i ICMPD, str. 27-58.

Lee, M. (2007) „Introduction: Understanding human trafficking“, u: M. Lee (ur.) *Human trafficking*, Devon: Willan Publishing, str. 1-25.

Limanowska, B. (2002) *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe*, UNICEF, UNOHCHR, OSCE-ODIHR.

Lindstrom, N. (2004) „Regional Sex Trafficking in the Balkans Transnational Networks in an Enlarged Europe“, *Problems of Post-Communism*, 51 (3), str. 45–52.

Mijalković, S., Bošković, G. (2006) „Illegalne migracije – pojam i vidovi manifestovanja“, u: V. Krivokapić, M. Milošević, Đ. Đorđević (ur.) *Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta*, Beograd: Policijsko-kriminalistička akademija, str. 173-188.

Milivojević, S.; Vukobratović, T. (1999) Tribina „Trgovina ženama i decom i savremeni društveno ekonomski kontekst u SRJ“, Beograd: *Temida*, 3-4, str.

Morawska, E. (2007) „Trafficking into and from Eastern Europe“, u: M. Lee (ur.) *Human trafficking*, Devon: Willan Publishing, str. 92-115.

Mrvić-Petrović, N. (2002) „Trgovina ljudskim bićima kao specifična forma ženske migracije“, Beograd: *Temida*, 1, str. 13–33.

Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-communist and War-affected Societies*, Dodrecht, Boston, London: Kluwer.

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Simeunović-Patić, B., Milivojević, S., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*, Beograd: OEBS.

Omelaviuk, I. (2002) „The nature and logistics of trafficking in human beings“, u: D. Vlassis (ur.) *Trafficking networks and logistics of transnational crime and international terrorism*, ISPAC, str. 177-181.

Romcharan, B. (2002) „Human rights and human trafficking“, u: F. Laczko, I. Stacher, A. Klekowski von Koppenfels (ur.) *New challenges for migration policy in Central and Eastern Europe*“, Hag: IOM i ICMPD, str. 161-171.

Salt, J. (2000) „Trafficking and human smuggling: a European perspective“, *International Organization for Migration special issue*, 1, str. 31-54.

Schloenhardt, A. (2000) „Organized crime and the business of migrant trafficking: An economic analysis“, *Crime, Law and Social Change*, 32, str. 203–233.

Schloenhardt, A. (2001) „Trafficking in migrants: illegal migration and organised crime in Australia and the Asia Pacific region“, *International Journal of the Sociology of Law*, 29, str. 331-378.

Surtees, R. (2005) *Second Annual Report on Victims of Trafficking in South-Eastern Europe 2005*, IOM.

Surtees, R. (2008) „Traffickers and Trafficking in Southern and Eastern Europe: Considering the Other Side of Human Trafficking“, *European Journal of Criminology*, 5 (1), str. 39-68.

Trafficking in Women and Children: The U.S. and International Responses, Congressional Research Service Report 98-649 C, 10. maj 2000.

Tyldman, G., Tveit, M., Brunovskis, A. (2005) „Taking Stock – A review of the existing research on trafficking for sexual exploitation“, Oslo: Fafo-report 493.

UNODC (2006) *Trafficking in persons: global patterns*. www.unodc.org/pdf/traffickinginpersons_report_2006ver2.pdf, pristupljeno 15. 12. 2008.

Routes of human trafficking in Europe and the position of Serbia on them

Human trafficking as a form of organized crime is showing its increase today, changing at the same time its structure and characteristics. Some factors that contribute to such a situation are global trends that result in huge social and economic inequalities in the world, but also turbulences and problems that are affecting certain regions (wars, political instability, ethnic conflicts, militarization etc.). Human trafficking, as a complex social phenomenon that encompasses different forms of acting, subjects and aims, can be analyzed within different concepts. One of them refers to the issue of broader migration flows and migration control policy. Namely, from the global perspective, trafficking in human beings can be mostly considered as a form of "organized illegal migration". Due to that, it seems important to consider the issue of routes through which this form of migration is realized today. Discovering human trafficking routes, as well as other forms of illegal movement of people and illegal forms of trade are very important from the point of view of implementing adequate measures and relocation of resources in order to suppress these forms of socially unacceptable phenomena. Creating adequate anti-trafficking activities is important on national, regional and international levels. Keeping that in mind, the aim of this paper is to look into the contemporary routes of human trafficking within Europe and find out what is the position of Serbia on these routes, as well to examine possible changes that happened in this field during past several years. This will be done on the basis of the analysis of relevant literature, as well as on some preliminary findings of the survey on male victims of human trafficking in Serbia, which is currently conducted by the Victimology Society of Serbia.

Keywords: human trafficking, routes, Europe, Serbia, research

Prepoznavanje viktimizacije trgovinom ljudima*

BILJANA SIMEUNOVIĆ-PATIĆ**

Uprkos relativno visokoj zastupljenosti problematike trgovine ljudima u stručnom i širem javnom diskursu poslednjih godina, prepoznavanje viktimizacije od strane stručnjaka različitog profila koji mogu doći u kontakt sa žrtvama i dalje se generalno ocenjuje kao nezadovoljavajuće. Stereotipi o žrtvama trgovine ljudima samo su jedan od faktora koji ugrožava pravilno i blagovremeno prepoznavanje žrtava, odnosno njihovu identifikaciju kao osnovni preduslov njihove zaštite i podrške. Taj problem se danas pokušava prevazići na različite načine, prvenstveno obukom stručnjaka i dizajniranjem uputstava za identifikaciju, odnosno lista indikatora viktimizacije trgovinom ljudima, čime se rešava deo problema, ali se otvaraju i neki novi izazovi.

Ključne reči: trgovina ljudima, prepoznavanje žrtava trgovine ljudima, identifikacija žrtava trgovine ljudima

Uvod

Neprepoznavanje viktimizacije trgovinom ljudima, naročito neprepoznavanje od strane stručnjaka koji mogu doći i dolaze u dodir sa žrtvama, jedan je od osnovnih problema koji stoje na putu kako efikasnom suprotstavljanju društva ovoj pojavi, tako i blagovremenoj i adekvatnoj zaštiti i pomoći žrtvama. Ovaj problem je i dalje aktuelan kako u svetu, tako i u domaćim uslovima, uprkos njegovom višegodišnjem forsiranju u stručnom i opštem javnom diskursu, kao i brojnim nastojanjima da se unapredi obaveštenost i znanje stručnjaka o ovoj pojavi.

* Ovaj članak je rezultat rada autorke na projektu „Trgovina muškarcima u Srbiji” koji sprovodi Viktimološko društvo Srbije uz finansijsku podršku US Department of State, Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons.

** Mr Biljana Simeunović-Patić je istraživač saradnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i članica Viktimološkog društva Srbije. E-mail: biljasp@hotmail.com

U domaćoj naučnoj javnosti već je ukazivano na to da su predstave o trgovini ljudima kako u stručnoj tako i u opštoj javnosti i dalje uprošćene i stereotipne, te da trgovina ljudima još uvek nije shvaćena u svojoj složenosti, niti uronjenosti u običnost rutinskog ponašanja ljudi (Nikolić-Ristanović, 2005: 5). Ovakva situacija je uglavnom posledica nedovoljnog stepena informisanosti i edukovanosti stručnjaka, ali i odsustva jasne operacionalizacije pojma trgovine ljudima koja bi omogućila njeno jednostavno prepoznavanje u praksi (Nikolić-Ristanović, 2005: 13). Štaviše, kako Richard Danziger s pravom primećuje, premda danas postoji nepodeljen stav oko toga šta predstavlja trgovina ljudima, dotle još uvek postoji prilično oštra podela između vladinih organizacija na jednoj i nevladinih i međunarodnih organizacija na drugoj strani oko toga ko su žrtve trgovine ljudima (Danziger, 2006: 10). S druge strane, dosadašnja istraživanja fenomena trgovine ljudima, premda poslednjih godina prilično zastupljena širom sveta, ipak nisu¹ ishodila zadovoljavajućim kvantumom znanja koji bi značajno unapredio izdvajanje konačne liste indikatora viktimizacije i koncipiranje optimalnih alata za brzu i efikasnu identifikaciju žrtava različitih oblika trgovine ljudima.

Predmet ovog rada biće, pre svega, razmatranje dimenzija i osnovnih činilaca neprepoznavanja viktimizacije trgovinom ljudima, posebno pojedinih njenih oblika; pored toga, biće razmotrena i aktuelna nastojanja u pravcu unapređivanja identifikacije žrtava, a u cilju eventualnog utvrđivanja mogućih puteva i načina prevazilaženja problema neprepoznavanja viktimizacije trgovinom ljudima u praksi.

Prepoznavanje trgovine ljudima, predstave o žrtvama i identifikacija žrtava

U savremenoj literaturi nema spora da se viktimizacija trgovinom ljudima i danas retko prepoznaje, što važi za sve njene oblike u manjoj ili većoj meri. Onda kada uopšte postoje određeni kapaciteti za njeno prepoznavanje viktimizacija trgovinom ljudima se, shodno strukturi do sada otkrivenih slučajeva trgovine ljudima širom sveta, primarno prepoznaje kao trgovina ženama i

¹ U literaturi se inače s pravom upućuje na činjenicu da je znanje o žrtvama trgovine ljudima još uvek prilično slabo, te da se istraživanja ovog fenomena uglavnom nisu značajno odmakla od procena njegove rasprostranjenosti, mapiranja puteva trgovine ljudima i analize pravnog okvira i odgovora države na problem (Gozdziak, Collett, 2005: 121).

devojčicama u cilju seksualne eksploatacije, nešto ređe kao trgovina ljudima u cilju radne eksploatacije i trgovina decom radi prosjačenja, a znatno ređe u ostalim oblicima. Sveprisutni stereotipi o žrtvama trgovine ljudima koji su ponekad do te mere snažni da ukidaju i samu mogućnost viktimizacije ljudi određenih demografskih i ličnih obeležja, naročito ugrožavaju prepoznavanje viktimizacije odraslih lica muškog pola, posebno imajući u vidu okolnost da se ona po prirodi stvari dobrim delom odvija kroz scenario ilegalnih (ekonomskih) migracija dotičući osetljiva pitanja kontrole imigracije i bezbednosti razvijenog sveta.

Saznanje da se trgovina ljudima uopšte teško prepoznaje, a onda kada se to čini dominantno se prepoznaje, ako ne i poistovećuje sa trgovinom ženama i devojčicama u cilju seksualne eksploatacije jasno upućuje na dimenzije nerazumevanja ove pojave u svoj njenoj kompleksnosti. Povrh svega, i sama trgovina ženama u cilju seksualne eksploatacije još uvek se u mnogim tradicionalnim sredinama ne prepoznaje – žene žrtve se i dalje pretežno vide kao prostitutke, ne kao viktimizirane trgovine ljudima (Bjerkan, Dyrliid, 2005: 160). Usled straha od stigme, predrasuda i predstava o "pravoj" žrtvi, žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije pribegavaju izmišljanju priča, dramatizovanju i naglašavanju sopstvenog fizičkog stradanja i patnje (Bjerkan, Dyrliid, 2005), što povratno doprinosi učvršćivanju stereotipa o viktimizaciji trgovinom ljudima ne samo u opštoj, već i u stručnoj javnosti. Nikolić-Ristanović je upozorila na široko rasprostranjen stereotip o žrtvama u cilju seksualne eksploatacije kao lakovernim devojčkama i ženama, dok je istovremeno razvijen i stereotip o trgovcima ljudima kao monstrumima koji zarađuju astronomske sume novca na nesreći drugih (Nikolić-Ristanović, 2005: 12). Prema ovoj autorki, kreiranju oba stereotipa doprinose prvenstveno mediji i državni organi, ali ponekad i nevladine organizacije svojim javnim istupanjima.

Imajući u vidu da same žrtve pretežno nisu u mogućnosti ili u stanju da sebe vide kao žrtve trgovine ljudima kako usled raširenih stereotipa o viktimizaciji, tako i iz niza drugih razloga, umešnost stručnjaka da prepoznaju viktimizaciju odnosno da identifikuju žrtve nužno se razume kao ključni preduslov njihove zaštite, a zatim i efikasne kontrole trgovine ljudima. Važnost identifikacije žrtava trgovine ljudima prepoznata je i snažno apostrofirana na univerzalnom nivou. *Smernica 2 Preporuke principa i smernica o ljudskim pra-*

vima i trgovini ljudima Visokog komesara UN za ljudska prava² iz 2002. godine upravo je posvećena identifikaciji žrtava (i učinilaca) trgovine ljudima. Prema ovoj Smernici trgovina ljudima “znači više nego organizovano premeštanje ljudi u cilju profita”, a “kritični dodatni faktor koji razdvaja trgovinu ljudima od krijumčarenja imigranata je prisustvo sile, prinude ili prevare kroz ili u nekom delu procesa – takva prevara, sila ili prinuda koristi se u svrhu eksploatacije. Dok dodatni elementi koji razgraničavaju trgovinu ljudima od krijumčarenja ljudi nekad mogu biti očigledni, u mnogim slučajevima se teško dokazuju bez uspešne istrage. Propust pravilnog identifikovanja lica kojim se trgovalo verovatno će dovesti do daljeg kršenja njegovih ljudskih prava. Zbog toga države imaju obavezu da obezbede da takvo identifikovanje bude moguće i da se zaista i vrši.” Državama se (kao i nevladinim organizacijama, gde je to moguće) sugeriše da razmotre:

- 1) izradu smernica i procedura za relevantne državne organe i službenike, kao što su pripadnici policije, granične službe, službenici za imigraciju i drugi uključeni u otkrivanje, pritvaranje, prihvatanje i procesuiranje neregularnih migranata, kako bi omogućili brzu i tačnu identifikaciju lica koja su žrtve trgovine;
- 2) obezbeđivanje adekvatnog treninga za identifikaciju lica koja su žrtve trgovine ljudima i pravilnu primenu gore pomenutih smernica i procedura za relevantne državne organe i službenike;
- 3) obezbeđivanje saradnje između odgovarajućih organa vlasti, službenika i nevladinih organizacija da bi se omogućilo identifikovanje i oblici pomoći licima s kojima se trgovalo. Organizacija i sprovođenje takve saradnje treba da dobije formalni okvir u cilju postizanja maksimalnih uspeha;
- 4) identifikovanje odgovarajuće intervencije kako bi se migranti i potencijalni migranti upozorili na moguće opasnosti i posledice trgovine, te dobili informacije koje im omogućavaju da traže pomoć ako im je potrebna;
- 5) osiguravanje da lica koja su bila žrtve trgovine ne budu kažnjena za kršenje imigracionih zakona i za aktivnost u koju su uključena, kao posledice svog položaja;
- 6) obezbeđivanje da lica koja su bila žrtve trgovine ne budu u bilo kojim okolnostima zadržana u pritvoru ili na drugi način lišena slobode;

² *Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking*, United Nations High Commissioner for Human Rights, Report to the Economic and Social Council, E/2002/68/Add.1.

- 7) obezbeđivanje procedura za prijem i razmatranje zahteva za azil, kako lica kojima se trgovalo, tako i krijumčarenih lica, tako da se uvek poštuje princip nevraćanja (*non-refoulement principle*).

Premda se važnost i složenost problematike identifikacije žrtava generalno ne dovodi u pitanje, mora se konstatovati da do sada nije učinjeno dovoljno na planu unapređenja njene efikasnosti. Efikasna identifikacija bi, po prirodi stvari, trebalo da se oslanja na empirijske činjenice o fenomenu viktimizacije trgovinom ljudima i to kako one opšteg karaktera, tako i one specifične, karakteristične za određene tipove ove pojave. Do sada generisano iskustvo o znacima koji ukazuju na potencijalnu viktimizaciju trgovinom ljudima odnose se pre svega na odsustvo moći kao osnovno obeležje svih kategorija žrtava trgovine ljudima, a koje je posebno naglašeno u slučaju žena niskog socijalnog statusa u zemlji porekla, kao i žena čija viktimizacija može rezultovati sramotom, u prvom redu žena žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Žrtve radne eksploatacije se pojavljuju u raznim privrednim granama i sektorima uključujući pre svega poljoprivredu, građevinarstvo, domaće poslove, kao i u različitim protivzakonitim aktivnostima (Dowling, Moreton, Wright, 2007; ILO, 2008; OSCE, 2008 i dr.). Eksploatacija žrtava se obično odvija u onim sektorima koje karakteriše težak, opasan i prljav posao³ i uglavnom je reč o sektorima sa slabo plaćenim poslovima za koje se traži niska stručna sprema i veliki broj sezonskih radnika. Migrantski radnici su posebno vulnerabilni u nekim sektorima u kojima se rad ne odvija u potpunosti u skladu sa radnopravnom regulativom koja karakteriše formalnije tržište rada (npr. u domaćem radu i dr.).

Kada je reč o prepoznavanju viktimizacije trgovinom ljudima u cilju radne eksploatacije, u literaturi se ukazuje da bi ono trebalo daleko više da se oslanja na činjenice o prisustvu eksploatorskih praksi i uslova rada nego na okolnosti ilegalnih ili legalnih načina ulaska u zemlju destinacije (ILO, 2008). Opšte je poznato, takođe, da mnoge žrtve trgovine ljudima strahuju da bi prijavljivanjem viktimizacije sebe izložili riziku deportacije i drugim represalijama, uključujući zatvaranje, pa i neželjene medicinske preglede i resocijalizaciju. Praksa oslanjanja na samoidentifikaciju žrtava u prepoznavanju viktimizacije trgovinom ljudima neprihvatljiva je iz više razloga, a ponajmanje imajući u vidu da same žrtve, bilo iz objektivnih, ili dubljih psiholoških razloga, zapravo i nisu

³ Tzv. '3D' poslovi – *dangerous, difficult and dirty* (opasni, teški i prljavi).

u mogućnosti da se samoidentifikuju kao takve – ne samo da će žrtve usled straha od kažnjavanja i deportacije ili straha za svoju ili bezbednost svoje porodice najčešće izbeći prijavljivanje viktimizacije i negirati da su izložene prinudi, već su one retko kada svesne nameravane eksploatacije (Bastick, Grimm, 2007: 16), čime se znatno umanjuje šansa prijavljivanja dela od strane žrtava kako u zemlji destinacije, tako i u zemljama tranzita.

Ipak, sva ova opšta saznanja pokazala su se nedovoljnim da u praksi osiguraju adekvatno prepoznavanje viktimizacije trgovinom ljudima. I dok je *Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom*⁴ kojim se dopunjava *Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala* (2000)⁵ predstavljao izraz međunarodno usaglašene definicije trgovine ljudima, još uvek nema široke saglasnosti u pogledu valjanog i standardizovanog uputstva za stručnjake i istraživače koje bi pomoglo u identifikaciji odraslih žrtava trgovine ljudima. Premda je opšte podeljen stav da trgovina ljudima, koja uključuje kretanje ljudi i obično je prikriivena, nalaže kao nužnu primenu posebnih tehnika identifikacije (ILO, 2008: 11), i dalje je nedovoljno učinjeno na planu njihovog kreiranja i implementacije.

Sasvim je jasno da je identifikacija žrtava osnovni preduslov njihovog pristupa odgovarajućim službama i uslugama pomoći i podrške, kao i da pristup žrtava uslugama pomoći i podrške povratno osnažuje krivičnopravni odgovor na problem trgovine ljudima. Međutim, identifikacija žrtava se i danas sma-

⁴ Ovaj Protokol (*Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime*, UN GA Res.A/5/383), stupio je na snagu 25. decembra 2003. godine. Prema stavu (a) člana 3 Protokola „trgovina ljudskim bićima” znači vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa. Shodno stavu (b) člana 3 Protokola pristanak žrtve trgovine (ljudima) „na nameravanu eksploataciju iznetu u stavu (a) ovog člana je bez značaja u slučajevima u kojima je korišćena bilo koja mera izneta u stavu (a)”. Stav (c) člana 3 određuje da se „vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje deteta za svrhe eksploatacije se ‘smatra trgovinom ljudskim bićima’ čak i ako ne obuhvata bilo koje od sredstava iznetih u stavu (a) ovog člana”.

⁵ Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom i Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji dopunjuju ovu konvenciju, sastavljeni su u Njujorku 15. novembra 2000. godine, a usvojeni u Palermu od 12–15. decembra 2000. godine („Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori”, br. 6/2001).

tra jednim od najkрупnijih i najtežih izazova u borbi protiv trgovine ljudima (OSCE, 2008: 21). Uprkos mnogim naporima učinjenim od strane više međunarodnih i nevladinih organizacija u razvijanju preporuka i dobrih praksi, činjenica je da broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima i dalje ostaje izuzetno nizak (Danziger, 2006: 10-11)⁶. Državni organi poput policije, carine, inspekcije rada i imigracionih vlasti u mnogim zemljama i dalje nemaju sporazume o međusobnoj saradnji, kao i o saradnji sa drugim akterima koji mogu doći u kontakt sa žrtvama, čime se izgledi za pravilnu i ranu identifikaciju žrtava zadržavaju na minimumu.

Izazovi identifikacije žrtava trgovine ljudima i putevi njenog unapređivanja

Mnogo je razloga usled kojih identifikacija žrtava trgovine ljudima predstavlja izuzetno složen i zahtevan zadatak. Reč je o teškom krivičnom delu koje se često javlja u formi transnacionalnog organizovanog kriminala, te ga kao takvog karakteriše prikrivenost. Čak i onda kada uspeju da se otrgnu iz trafiking-situacije žrtve se uzdržavaju od prijavljivanja viktimizacije strahujući od mogućnosti da budu stigmatizovane kao prostitutke ili kao prevareni radnici koji su dospeli u položaj sličan ropstvu (Danziger, 2006: 11). Konačno, čak i onda kada akteri uključeni u sprečavanje trgovine ljudima unaprede svoje kapacitete za identifikaciju žrtava, kriminalne grupe koje vrše ovo delo uvek ostaju korak ispred, budući da poseduju resurse i fleksibilnost koji im omogućavaju da relativno lako promene način vršenja dela (Danziger, 2006: 11).

No, jedna od najznačajnijih prepreka zadovoljavajućoj identifikaciji žrtava sastoji se u odsustvu jasnih i preciznih smernica profesionalcima kako da razgraniče trgovinu ljudima od krijumčarenja ljudi, kao i kako da prepoznaju neregularne uslove rada i prinudni rad (ILO, 2008: 11).⁷ Nema sumnje da slu-

⁶ Primera radi, istraživanje o programima podrške žrtvama trgovine ljudima u jugoistočnoj Evropi iz 2002. godine pokazalo je da svega trećina žena (potencijalnih) žrtava biva identifikovano kao takvo od strane državnih organa, dok većina žrtava nije upućivana na službe i usluge pomoći i podrške, već u centre za strance ili zatvore, nakon čega bi bila deportovana (Limanowska, 2002: 152).

⁷ U domenu operacionalizacije pojma trgovine ljudima i dalje se smatra izazovom operacionalizovati pojam trgovine ljudima u cilju radne eksploatacije ili prinudnog rada, a naročito po pitanju razgraničenja eksploatacije od loših uslova rada (OSCE, 2008: 22).

žbenici državnih organa koji su slabo opremljeni i nedovoljno obučeni da prepoznaju trgovinu ljudima ili recimo, prisilni rad, zapravo pre mogu postati deo problema (putem korupcije) nego što će igrati ulogu u njegovom rešavanju (ILO, 2008). Povrh svega, kako upućuje Danziger, najveći broj trafikovanih osoba je, nažalost, sumnjivo, ako i ne u očima zakona, ono u očima društva. "Oni su ilegalni imigranti. Oni su prostitutke. Oni žive i rade na marginama društva, često u neposrednoj blizini kriminalnih elemenata. To ih stavlja u osobito nepovoljan položaj kada dođu u kontakt sa organima otkrivanja i gonjenja ili imigracionim službenicima, čak i onda kada su ti službenici obučeni za identifikaciju žrtava" (Danziger, 2006: 11).

Prepoznavanje i identifikacija žrtava trgovine ljudima u principu se može vršiti putem rada na terenu ("outreach work") državnih socijalnih službi i nevladinih organizacija, posredstvom SOS-linija za žrtve i radom državnih organa zaduženih za kontrolu kriminaliteta i migracija. Nezavisno od modela i aktera koji je vrše, identifikacija žrtava trgovine ljudima po pravilu je složen postupak koji često uključuje mučan proces intervjuisanja osoba koje strepe za svoju bezbednost i još uvek se nalaze pod psihološkom kontrolom učinilaca, ili su traumatizovane ili pak pod pritiskom osećanja stida – za identifikaciju je uvek potrebno određeno vreme, ponekad takav vremenski period koji nije na raspolaganju službenicima zaduženim za identifikaciju; s toga se neretko događa da se identifikacija žrtava zasniva na pojednostavljenim utiscima, a nije rezultat nekog metodičnog postupka (Danziger, 2006: 12).

Više međunarodnih organizacija prepoznalo je važnost i kompleksnost problematike identifikacije žrtava i već godinama unazad radi na koncipiranju mehanizama i alata koji će unaprediti praksu prepoznavanja viktimizacije trgovinom ljudima. Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (ODIHR/OSCE) svojevremeno je razvila kocept nacionalnog mehanizma upućivanja (*National Referral Mechanism, NRM*) čija je osnovna komponenta identifikacija (potencijalnih) žrtava i koji je već implementiran u nekim državama, uključujući i Srbiju,⁸ a koja se razume

⁸ Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji formirana je 2003. godine u saradnji Misije OEBS-a u SCG i tadašnjeg Ministarstva za socijalna pitanja, kao telo koje je zamišljeno da predstavlja "srce" nacionalnog mehanizma upućivanja u Srbiji. Služba je počela sa radom 1. marta 2004. godine, a ovlašćena je da prva stupa u kontakt sa žrtvama nakon primljenog obaveštenja o njihovom otkrivanju od strane policije ili drugih aktera, da vrši identifikaciju, procenu potreba, upućivanje, obezbeđivanje dalje pomoći i nadgledanja zaštite prava lica koja su žrtve trgovine ljudima.

kao integralni deo mehanizma zaštite žrtava utemeljenom na standardima ljudskih prava (Kröger, Malkoč, Heide Uhl, 2004: 59-64).

Složenost procesa identifikacije žrtava naglašena je i u Izveštaju sa Bečkog foruma za borbu protiv trgovine ljudima održanog u februaru 2008. godine u okviru programa Globalne inicijative UN za borbu protiv trgovine ljudima (UN. GIFT) Kancelarije UN za droge i kriminal (UNODC), koji upućuje na to da je reč o postupku koji prolazi kroz četiri faze: a) početnu identifikaciju radi utvrđivanja prisustva jednog ili više indikatora trgovine ljudima; b) naknadno prikupljanje informacija radi potvrđivanja prisustva indikatora; c) dalju aktivnost koja može uključivati nuđenje žrtvi usluga podrške i pomoći i vođenje intervjua, i d) ponovno razmatranje aktivnosti koje su preduzete radi utvrđivanja prisustva indikatora viktimizacije trgovinom ljudima (The UN Global Initiative to Fight Human Trafficking, 2008: 37).

Utvrdjivanje indikatora viktimizacije trgovinom ljudima predstavlja jedan od osnovnih preduslova uspešne identifikacije žrtava u praksi. S toga se u cilju unapređivanja identifikacije žrtava poslednjih godina sve intenzivnije radi na razvijanju „bazičnih indikatora”⁹ odnosno lista opštih i specifičnih indikatora viktimizacije čija je svrha upravo u standardizovanju uslova i procedura, odnosno olakšavanju i osiguravanju identifikacije žrtava. Kancelarija Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal (*UN Office on Drugs and Crime*) razvila je liste indikatora trgovine ljudima, kako onih koje se odnose na opšte situacije viktimizacije, tako i specifičnih indikatora pojedinih oblika eksploatacije. *Opšti indikatori* uključuju sledeća uverenja i ponašanja koje mogu ispoljiti žrtve trgovine ljudima (UNODC, 2008: 258-263):

- Veruju da moraju da rade protiv svoje volje;
- Nemaju mogućnost da napuste svoje radno okruženje;
- Postoje znaci da su izloženi kontroli kretanja;
- Osećaju da ne mogu otići;
- Manifestuju strah ili anksioznost;
- Izloženi su nasilju ili pretnji nasiljem nad njima, članovima njihovih porodica ili voljenim osobama;

⁹ Primera radi, jednu takvu listu bazičnih indikatora poslednjih godina razvija Kancelarija za monitoring i borbu protiv trgovine ljudima SAD (*Department of State's Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons*) u saradnji sa Biroom za stanovništvo, izbeglice i migraciju (*Department of State's Bureau of Population, Refugees, and Migration*), Međunarodnom organizacijom za migracije (IOM) i drugim organizacijama (United States Government Accountability Office, 2007: 22).

- Imaju povrede za koje izgleda da su rezultat fizičkog napada;
- Imaju povrede ili poremećaje tipične za određene poslove ili mere kontrole;
- Imaju povrede za koje izgleda da su rezultat primene mera kontrole;
- Pokazuju nepoverenje prema vlastima;
- Pokazuju znake da su zastrašeni predajom vlastima;
- Strahuju od otkrivanja svog imigracionog statusa;
- Nemaju pri sebi pasoš ili druge putne ili lične isprave, jer im je ta dokumenta zadržao neko drugi;
- Imaju falsifikovane lične ili putne isprave;
- Pronađeni su na ili u vezi sa takvom lokacijom koja se najverovatnije koristi za eksploataciju ljudi;
- Ne poznaju lokalni jezik;
- Ne znaju adresu stanovanja ili posla;
- Dozvoljavaju drugima da govore u njihovo ime kada im se obrati direktno;
- Postupaju kao da su dobili instrukcije od nekog drugog;
- Prisiljeni su da rade pod određenim uslovima;
- Disciplinovani su kažnjavanjem;
- Nisu u stanju da pregovaraju o uslovima rada;
- Primaju malu ili nikakvu naknadu za rad;
- Nemaju pristup svojoj zaradi;
- Rade izuzetno veliki broj sati tokom dugog perioda;
- Nemaju slobodne dane;
- Žive u oskudnim ili nestandardnim uslovima;
- Nemaju pristup medicinskoj nezi;
- Imaju ograničene ili nikakve socijalne interakcije;
- Imaju ograničene kontakte sa svojim porodicama ili drugim ljudima izvan svog neposrednog okruženja;
- Nisu u stanju da slobodno komuniciraju sa drugima;
- Opažaju se kao vezani dugovima;
- Nalaze se u stanju zavisnosti;
- Dolaze iz mesta koje je poznato kao mesto porekla kod trgovine ljudima;
- Troškove njihovog transporta u zemlju destinacije platili su učinioci kojima moraju da vrate dug radom ili pružanjem usluga u toj zemlji;
- Postupali su na osnovu lažnih obećanja.

Specifični indikatori:

1) Indikatori viktimizacije dece / deca žrtve trgovine ljudima mogu da:

- Nemaju pristup svojim roditeljima ili starateljima;
- Izgledaju preplašeno i ponašaju se na način koji nije u skladu sa tipičnim ponašanjem dece svog uzrasta;
- Nemaju prijatelja svog uzrasta izvan mesta gde rade;
- Nemaju pristup obrazovanju;
- Nemaju vremena za igru;
- Žive odvojeno od druge dece i u lošim stambenim uslovima;
- Hrane se odvojeno od drugih članova „porodice“;
- Za jelo im se daju samo ostaci;
- Uključeni su u rad koji nije prikladan za decu;
- Putuju bez odraslih lica;
- Putuju u grupama sa licima koja im nisu rođaci;

Dopunski indikatori trgovine decom:

- Prisustvo garderobe koja se obično koristi za manuelni ili seksualni rad u dečjim veličinama;
- Prisustvo igračaka, dečjih kreveta i garderobe na neprikladnim mestima, kao što su bordeli ili fabrike;
- Prijava odraslog lica da je on ili ona „pronašao/la“ dete bez pratnje odraslih;
- Pronalaženje deteta bez pratnje odraslih koje pri sebi ima brojeve telefona taksi-vozila;
- Otkrivanje slučajeva ilegalnih usvojenja.

2) Seksualna eksploatacija / lica koja su žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije bi mogla da:

- Imaju manje od 30 godina, premda uzrast može varirati zavisno od lokacije i tržišta;
- Budu premeštane iz jednog bordela u drugi ili raditi na različitim lokacijama;
- Imaju nekog u pratnji pri odlasku i povratku sa posla, prodavnice itd;
- Imaju tetovaže ili druge oznake „pripadništva“ svojim eksploatatorima;
- Rade veliki broj sati ili imaju malo ili nimalo slobodnih dana;
- Spavaju tamo gde rade;

- Žive ili putuju u grupi, ponekad sa ženama koje ne govore isti jezik;
- Imaju svega nekoliko komada garderobe;
- Imaju garderobu koja je uglavnom predviđena za seksualni rad;
- Znaju svega nekoliko reči na lokalnom jeziku ili jeziku klijenata, i to onih sa seksualnom konotacijom;
- Nemaju sopstveni novac;
- Nemaju pri sebi lične isprave.

Dopunski indikatori viktimizacije trgovinom ljudima u cilju seksualne eksploatacije:

- Postoje indikacije da osoba za koju se sumnja da je žrtva imala seks bez zaštite i/ili nasilni seks;
- Postoje indikacije da je osoba za koju se sumnja da je žrtva ne može odbiti seks bez zaštite i/ili nasilni seks;
- Postoje indikacije da je neka osoba kupljena i prodana;
- Postoje indikacije da je grupa žena pod kontrolom drugih lica;
- Postoje reklame bordela ili sličnih mesta koje nude usluge žena određene etničke pripadnosti ili nacionalnosti;
- Prijavljeno je da seksualne radnice pružaju usluge klijenteli određene etničke pripadnosti ili nacionalnosti;
- Prijavljeno je od strane klijenata da su seksualne radnice potištene i da ne sarađuju.

3) Radna eksploatacija / lica koja su žrtve trgovine ljudima u cilju radne eksploatacije bi mogla da:

- Žive u grupama na istom mestu gde rade i da retko, ako uopšte, napuštaju prostorije;
- Žive u degradiranim, neodgovarajućim prostorima, kao što su poljoprivredne ili industrijske zgrade;
- Nisu adekvatno odevene za posao koji rade: na primer, može im nedostajati zaštitna oprema ili topla odeća;
- Dobijaju samo ostatke za jelo;
- Nemaju pristup svojoj zaradi;
- Nemaju ugovor o radu;
- Rade izuzetno mnogo sati;
- Zavise od poslodavca u pogledu brojnih usluga uključujući rad, prevoz i smeštaj;
- Ne mogu da biraju smeštaj;

- Nikada ne napuštaju radne prostorije bez svog poslodavca;
- Ne mogu da se kreću slobodno;
- Izloženi su bezbednosnim merama koje su postavljene da ih zadrže unutar radnih prostorija;
- Disciplinuju se novčanim kažnjavanjem;
- Izloženi su uvredama, zlostavljanju, pretnjama nasiljem;
- Nemaju osnovnu obuku i stručne licence;

Dopunski indikatori viktimizacije trgovinom ljudima u cilju radne eksploatacije:

- Napomene su pisane na jezicima koji se razlikuju od lokalnog, izuzev ključnih napomena o zdravlju i bezbednosti, na primer;
- Nema napomena vezanih za zdravlje i bezbednost;
- Poslodavac ili direktor nemaju dokumenta neophodna za zapošljavanje radnika iz inostranstva;
- Poslodavac ili direktor ne može da pokaže izveštaje o platama isplaćenim radnicima;
- Oprema za zaštitu zdravlja i bezbednosna oprema su lošeg kvaliteta ili je nema;
- Oprema je dizajnirana za ili je prekrojena tako da je mogu koristiti deca;
- Postoje indikacije da je prekršeno radno zakonodavstvo;
- Postoje indikacije da radnici moraju plaćati alat, hranu ili smeštaj ili da se taj iznos odbija od njihovih plata.

4) Prosjačenje i sitni kriminal / lica koja su žrtve trgovine ljudima u cilju prosjačenja i vršenja lakših krivičnih dela bi mogla da:

- Budu deca, stare osobe ili migranti sa invaliditetom koji prose uglavnom na javnim mestima ili u javnom prevozu;
- Budu deca koja prenose i/ili prodaju drogu;
- Imaju telesne nedostatke za koje postoji sumnja da su posledica sakaćenja;
- Budu deca iste nacionalnosti ili etničke pripadnosti koja se kreću u velikim grupama sa svega nekoliko odraslih lica;
- Budu deca bez pratnje koja je „pronašlo” neko odraslo lice iste nacionalnosti ili etničke pripadnosti;
- Se kreću u grupama tokom prevoženja javnim prevozom;
- Učestvuju u aktivnostima organizovanih kriminalnih grupa;
- Pripadaju gangovima sastavljenim od članova iste nacionalnosti ili etničke pripadnosti;

- Budu deo velikih grupa dece koja imaju istog odraslog staratelja;
- Budu kažnjeni ukoliko ne sakupe ili ukradu dovoljno;
- Žive sa članovima svog ganga;
- Putuju sa članovima svog ganga u zemlju destinacije;
- Žive, kao članovi ganga, sa odraslima koji nisu njihovi roditelji;
- Svakodnevno se pokreću u velikoj grupi i prelaze znatne razdaljine.

Dopunski indikatori viktimizacije trgovinom ljudima u cilju prosjačenja i vršenja lakših krivičnih dela:

- Pojavljuju se novi oblici kriminaliteta povezanog sa gangom;
- Postoje indikacije da je grupa lica za koje se sumnja da su žrtve prešla, tokom određenog vremena, kroz veći broj država;
- Postoje indikacije da su osobe za koje se sumnja da su žrtve uključena u prosjačenje ili u vršenje lakših krivičnih dela u drugoj državi.

Uprkos nesumnjivom značaju razvijanja lista indikatora trgovine ljudima za stručnjake različitog profila koji mogu doći u kontakt sa žrtvama treba reći da one, ma koliko koncizne i precizne bile, ipak neće moći da predstavljaju savršen alat koji će sam po sebi značajno unaprediti pravilnu i blagovremenu identifikaciju žrtava. To posebno važi za identifikaciju žrtava tokom transfera, odnosno pre nego što nastupi faza njihove eksploatacije u zemlji destinacije. Čitavu stvar tu komplikuje i rizik da se pod plaštom prevencije viktimizacije trgovinom ljudima zaoštava kontrola ekonomskih migracija, tj. da se ljudska prava krše pod izgovorom njihove zaštite. Otuda i potreba zalaganja protiv preteranog i nekritičkog proširivanja lista „indikatora trgovine ljudima“ i tendencije da se iregularni migranti, koji nesumnjivo mogu na razne načine biti viktimizirani od strane krijumčara, olako proglašavaju žrtvama trgovine ljudima – trebalo bi ozbiljno shvatiti upozorenja da takav pristup može dodatno ojačati poziciju iz koje se trgovina ljudima vidi prvenstveno kao jedan aspekt više problema migracija, a ne kao teško kršenje ljudskih prava i oblik ropstva koje se događa u kontekstu migracije (Danziger, 2006: 11). Drugačije rečeno, nikada ne treba gubiti iz vida rizik da se „blagovremena identifikacija“ i „mere zaštite“ žrtava trgovine ljudima iskoriste kao sredstvo više za kontrolu neželjenih ekonomskih migracija.

Završni diskurs

Premda identifikacija žrtava i danas predstavlja veliki izazov ona će to postati još i više u budućnosti, zajedno sa diverzifikacijom kako oblika trgovine ljudima s obzirom na tip eksploatacije, tako i profila žrtava. Osvrćući se na ovaj problem Danziger upućuje da će rizik propusta u identifikaciji biti još veći, naročito u Evropi gde se trgovina ljudima još uvek dominantno razmatra u kontekstu seksualne eksploatacije; taj rizik će posebno biti visok u slučajevima trgovine ljudima u cilju radne eksploatacije čije su žrtve muškarci vanevropskog porekla (Danziger, 2006: 12).

Neprepoznavanje trgovine ljudima koja ne uključuje seksualnu eksploataciju žena i dece još jednom treba apostrofirati kao problem. To neprepoznavanje u praktičnom smislu poprima oblik bilo negiranja mogućnosti određenih oblika viktimizacije (npr. viktimizacije trgovinom u cilju prinudnog rada ili radne eksploatacije ili viktimizacije odraslih muškaraca), bilo minorizacije i marginalizacije određenih pojava oblika trgovine ljudima. Tako, primera radi, istraživanje koje je 2003. godine sproveo Viktimološko društvo Srbije (Nikolić-Ristanović i dr., 2004) pokazalo je da su čak i oni ispitanici (stručnjaci različitog profila koji prirodom svog posla mogu doći u kontakt sa žrtvama) koji su inače pravilno definisali trgovinu ljudima radi prisilnog rada, isticali da taj oblik trgovine ljudima ne postoji u našoj zemlji, dok je jedan broj ispitanika samo deklaratorno u pojam žrtve uključivao i muškarce premda ih zapravo nije prepoznavao kao žrtve. Slično je utvrđeno i za decu kao žrtve: dok ispitanici na apstraktnom nivou definisanja fenomena uočavaju trgovinu decom kao oblik trgovine ljudima, kada govore o konkretnim slučajevima ne uočavaju uvek da je u pitanju trgovina decom, pa, primera radi, trgovinu maloletnicama podvode pod trgovinu ženama. Navedenim istraživanjem je takođe uočena sklonost ka vezivanju trgovine muškarcima prevashodno za stereotipne predstave o radu migrantskih radnika sa Dalekog istoka u „fabrikama znoja“ na Zapadu (Nikolić-Ristanović i dr., 2004: 201).¹⁰ Indikativno je da je relativno malo anketiranih profesionalaca izrazilo bojazan da trgovina puno-

¹⁰ Pored toga, mada su u mnogim slučajevima krijumčarenja muških migranata kroz Srbiju ispitanici ostavljali mogućnost da bi u pitanju mogla biti i trgovina ljudima, upitani o saznanjima o prisilnom radu u Srbiji davali su i sledeće odgovore: „Kod nas toga nema, to se događa u fabrikama na Zapadu“, „Kinezi se kod nas bave trgovinom, a ne proizvodnjom“, „Kod nas nema fabrika u kojima gomila Kineza pravi male medvede“, i slično (Nikolić-Ristanović i dr., 2004: 201).

letnim muškarcima ili prisilni rad muških imigranata u Srbiji uopšte postoji, premda su skoro svi ukazivali na veliku rasprostranjenost jeftinog rada "na crno" imigranata iz Rumunije, Bugarske i drugih zemalja, koji rade pod uslovima koji isključivo zavise od volje poslodavaca.

Rezultati navedenog istraživanja Viktimološkog društva Srbije pokazali su da je nivo obuhvaćenosti srbijanskih stručnjaka edukacijom o trgovini ljudima 2003. godine bila na niskom nivou, kao i da je u tom pogledu postojala znatna regionalna, strukovna i vertikalna nejednačenost. Edukacija je bila na raspolaganju prvenstveno stručnjacima iz Beograda, iz policije i nevladinih organizacija, kao i onima koji su se nalazili na ključnim mestima ili u ključnim organizacijama. Povrh toga, uočena je i neprilagođenost edukacije lokalnom kontekstu i nivou bazične edukovanosti stručnjaka iz Srbije. Nužnost implementiranja prilagođenijih, sadržajnijih i obuhvatnijih programa edukacije stručnjaka u Srbiji bio je jedan od zaključaka i preporuka ovog istraživanja (Nikolić-Ristanović i dr., 2004: 202-204).

No, potreba za kvalitetnijom edukacijom stručnjaka i njihovim senzibilizacijom za različite oblike trgovine ljudima, posebno one koji ne uključuju seksualnu eksploataciju, generalno je prepoznata i u poslednje vreme se dosta čini u tom pravcu i na međunarodnom nivou. Tako je, primera radi, Međunarodna organizacija rada razvila seriju materijala i organizuje treninge inspektora rada u oblasti otkrivanja dečijeg i prinudnog rada (ILO, 2008).

Edukacija i senzibilizacija stručnjaka koja bi dala očekivane efekte trebalo bi da se odvija na sistematski način, a ne na ad hoc osnovi kao što je to bio preovlađujući slučaj do sada u mnogim zemljama (Danziger, 2006: 11). Međutim, i najbolja obuka stručnjaka činiće samo prvi korak ka unapređivanju identifikacije žrtava trgovine ljudima. Na nacionalnom nivou, pored formiranja specijalizovanih policijskih jedinica za suzbijanje trgovine ljudima, bilo bi dobro razmotriti i formiranje specijalizovanih odeljenja inspekcije rada. Nema spora pak da je ključno osigurati saradnju svih pojedinaca, organa i organizacija koje mogu doći u kontakt sa žrtvama trgovine ljudima, uključujući carinu, policiju, konzularna odeljenja, medicinske i socijalne radnike, inspektore rada, komunalne i poljoprivredne inspektore i osoblje organa i organizacija koje se bave pravima imigranata, žena i žrtava, kao i organizacija koje se bave zaštitom prava izbeglica i azilanata. Samo široka mreža dobro obučanih stručnjaka, organa i organizacija koje zajednički rade na identifikaciji žrtava sledeći zajedničke standarde i protokole postupanja može osigurati zaštitu žrtava i njihovo pravovremeno upućivanje na usluge pomoći i podrške.

Konačno, paralelno sa unapređivanjem alata i kapaciteta za identifikaciju žrtava, potrebno je razviti na pravima zasnovan pristup u postupanju sa svim neregularnim migrantima (Danziger, 2006: 12), kako bi svi oni dobili priliku da ukažu na svoje bezbednosne i druge potrebe, kao i da dobiju odgovarajuću zaštitu, budući da je to najsigurniji put sprečavanja odnosno prekidanja viktimizacije različitim oblicima trgovine ljudima u daleko širem obimu nego što je to bio slučaj do sada.

Literatura

Bastick, M., Grimm, K. (2007) *Security Sector Responses to Trafficking in Human Beings*. Geneva Centre for Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Policy Paper 21, Geneva: Geneva Centre for Democratic Control of Armed Forces.

Bjerkar, L., Dyrliid, L. (2005) Život pod okriljem, u: L. Bjerkar (ur.) *Samo moj život: Rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i "Prometej", str. 133-166.

Danziger, R. (2006) Where are the victims of trafficking? *Forced Migration Review*, 25, pp. 10-12.

Dowling, S., Moreton, K., Wright, L. (2007) *Trafficking for the purposes of labour exploitation: a literature review*. Home Office Online Report 10/07. Dostupno na: www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs07/rdsolr1007.pdf, pristupljeno decembra 2008.

Gozdziak, M.E., Collett, A.E. (2005) Research on Human Trafficking in North America: A Review of Literature, in: F. Laczko and Gozdzak, E. (eds) *Data and research on Human Trafficking: A Global Survey*. Offspring of the Special Issue of *International Migration* Vol. 43 (1/2), Geneva: IOM, pp. 99-128.

Kröger, T., Malkoč, J., Heide Uhl, B. (2004) *National Referral Mechanisms: Joining Efforts to Protect the Rights of Trafficked Persons – A Practical Handbook*. Warsaw: OSCE/ODIHR.

International Labour Organization (2008) *ILO Action against Trafficking in Human Beings*. Geneva: ILO.

Limanowska, B. (2002) *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe: Current Situation and Responses to Trafficking in Human Beings in Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, the Federal Republic of Yugoslavia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Moldova, Romania*. Belgrade: ODIHR/UNICEF/UNOHCHR.

Biljana Simeunović-Patić

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Milivojević, S., Simeunović-Patić, B., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*. Beograd: OEBS i Viktimološko društvo Srbije.

Nikolić-Ristanović, V. (2005) Trgovina ljudima u Srbiji: između moralne panike i društvene strategije, *Temida*, 4, str. 5-14.

OSCE (2008) *Human Trafficking for Labour Exploitation/Forced and Bonded Labour: Identification–Prevention–Prosecution; Human Trafficking for Labour Exploitation/Forced and Bonded Labour: Prosecution of Offenders, Justice for Victims*. Report of the 3rd and 5th *Alliance against Trafficking in Persons* Conferences on Human Trafficking for Labour Exploitation/Forced and Bonded Labour. Vienna: OSCE.

The United Nations Global Initiative to Fight Human Trafficking (2008) *The Vienna Forum report: a way forward to combat human trafficking*. New York: UN.

UN Office on Drugs and Crime (2008) *Toolkit to Combat Trafficking in Persons*. Global Programme against Trafficking in Human Beings. New York: UN.

United States Government Accountability Office (2007) *Human Trafficking: Monitoring and Evaluation of International Projects are Limited, but experts Suggest Improvements*. GAO-07-1034 Report. Washington, D.C.

BILJANA SIMEUNOVIĆ-PATIĆ

Recognizing the trafficking in human beings victimization

In spite of relative prevalence of trafficking in human beings issues in the expert and general public discourse in recent years, recognition of victimization by various specialists that may come across with victims still is being estimated as unsatisfactory. Stereotypes about victims of trafficking in human beings are just one factor that imperils correct and prompt recognition of victims, i.e. victims' identification, as principal prerequisite of their protection and support. Today, there are various efforts to overcome that problem – primarily through the training of professionals and creating the identification guidelines, i.e. lists of indicators of trafficking in human beings victimization; however, these resolves only one part of the problem and reveal some new challenges at the same time.

Keywords: trafficking in human beings, recognition of trafficking victims, identification of victims of trafficking in human beings

Žrtve rodno baziranog nasilja i njihova pravna zaštita u Srbiji*

PREDRAG POPOVIĆ**

U ovom tekstu, autor se bavi različitim aspektima pravne zaštite žrtava rodno baziranog nasilja. Polazeći od pozitivnog zakonodavstva u Srbiji, autor je obradio prekršajno-pravnu, porodično-pravnu (oblici nasilja i mere zaštite) te krivično-pravnu zaštitu žrtava (krivično delo nasilja u porodici, silovanja) uz detaljno objašnjenje postupka ostvarivanja zaštite. Pored toga, rad se delom bavi i mehanizmima institucionalne zaštite (policija, centar za socijalni rad, zdravstvene ustanove i nevladine organizacije).

Ključne reči: žrtve, rod, nasilje, pravna zaštita žrtava.

Uvod

Rodno zasnovano nasilje je jedna od najnegativnijih i najdestruktivnijih pojava koja je ikada postojala u ljudskoj civilizaciji. Brojne pojave, u toku ljudske istorije, nastajale su, razvijale se i nestajale, ali ne i ova – ona još uvek postoji i uspešno odoleva pritisku vremena, pa se tako ova pojava može naći u svim savremenim društvima – od najnerazvijenijih i najnaprednijih, preko srednje razvijenih društava, ali i u najrazvijenijim i najnaprednijim društvima što nastaje kao posledica brojnih socijalno-ekonomsko-istorijskih faktora. Istorijski posmatrano, u brojnim pravima srednjeg veka, rodno zasnovano nasilje je bilo legalizovano i institucionalizovano. Pomenimo najpoznatiji primer rimskog pater familias-a koji je raspolagao pravom života i smrti svojih ukućana – ius vitae ac necis a samim tim i pravo fizičkog a potom svakog drugog nasilja u porodici.

* Rad je dobio drugu nagradu na konkursu za najbolji studentski rad na temu *Žrtve rodno baziranog nasilja i njihova pravna zaštita u Srbiji* povodom obeležavanja desetogodišnjice rada Viktimološkog društva Srbije.

** Predrag Popović, student IV godine Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, E-mail: pzpelsa@yahoo.com

Ranije je pomenuto da ovaj oblik nasilja postoji u svim društvima, ali ono po čemu se ta društva razlikuju je način reagovanja te postojanje odgovarajućih efikasnih pravnih mehanizama zaštite od nasilja. Ta društva su uglavnom liberalnija i naprednija društva kod kojih je, vremenom, nastalo drugačije poimanje porodice, unutarporodičnih odnosa te odnosa pojedinca prema porodici i društvu.

Ako konkretno govorimo o Srbiji i našem strogo patrijarhalnom društvu, ova pojava je previše dugo bila marginalizovana, tako da se mehanizmi zaštite od nasilja javljaju tek 2002. godine izmenom tadašnjeg krivičnog zakonodavstva. Do tada, iako je Ustav Republike Srbije iz 1992. godine predviđao pravo na život, psihički i fizički integritet, te vrednosti nisu bile adekvatno zakonski zaštićene, usled čega su postupci u pravnoj stvari nasilja u porodici trajali po nekoliko godina što je dovodilo do toga da žrtve nasilja odustanu od procesuiranja ove pojave. Šta više, praksa je pokazala da je često postojala institucionalna podrška nasilju u porodici (Konstantinović i Petrušić, 2003: 29).

No, pre govora o pravnim mehanizmima zaštite rodno zasnovanog nasilja, potrebno je objasniti određene pojmove. Pol predstavlja skup bioloških karakteristika svakog pojedinca koje su, po pravilu, trajne i univerzalne, te na osnovu ovih karakteristika sva lica možemo podeliti na muškarce i žene. Pol, dakle, predstavlja aspekt ljudskog ponašanja koje proizvire iz tih bioloških karakteristika pojedinca, dok je rod ponašanje koje se očekuje od pripadnika određenog pola tj. sociološko-kulturni aspekt pola i nastaju kao posledica različitih društvenih, ekonomskih, istorijskih, religioznih, političkih okolnosti, običaja, morala, tradicije itd. Za razliku od pola, rod je kategorija koja je nastala kao posledica vaspitanja u određenom društvu te nije stalna i nepromenljiva kategorija. Nasilje možemo definisati kao primenu sile, pretnje ili zloupotrebe moći prema nekom drugom licu, te bi rodno zasnovano nasilje bilo oblik nasilja koje se ispoljava prema osobama suprotnog pola pa se najčešće javlja između partnera koji su u emocionalnoj, bračnoj ili vanbračnoj vezi zbog čega se pod rodno zasnovanim nasiljem često naziva i nasilje u porodici. Istraživanja su pokazala da se nasilje u najvećem broju slučajeva ispoljava prema ženama i deci nego prema muškarcima, mada postoje i takvi, doduše retki, slučajevi.

Pravni mehanizmi zaštite od nasilja

Prema pozitivnom pravu Srbije, mehanizme pravne zaštite rodno zasnovanog nasilja možemo podeliti na prekršajne, porodične i krivične. U tom smislu, polazni materijalno-pravni akti u zaštiti žrtava rodno zasnovanog nasilja su Zakon o javnom redu i miru¹, Porodični zakon² i Krivični zakonik³ Republike Srbije. Donošenjem poslednja dva pravna akta, stvorena je znatno bolja pretpostavka za suzbijanje ove negativne društvene pojave.

Prekršajno-pravna zaštita

Zaštita od nasilja u prekršajno-pravnom smislu zasniva se na primeni Zakona o javnom redu i miru od strane organa za prekršaje, pa se tako, prema čl. 6. st. 1-3 ovog zakona predviđa kažnjavanje lica koje (1) svađom ili vikom remeti javni red i mir ili ugrožava bezbednost građana, (2) ugrožava sigurnost drugog lica pretnjom da će napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica i (3) vređanjem ili zloupotrebom drugog, vršenjem nasilja nad drugim, izazivanjem tuče ili učestvovanjem u njoj, ugrožava spokojstvo građana (po pravilu suseda) ili remeti javni red i mir.

Licu se može izreći jedna, od ukupno četiri koliko je predviđeno, sankcija: *opomena*; *novčana kazna* u visini do 20.000 dinara za prvi, do 25.000 dinara za drugi i do 30.000 dinara za treći slučaj; *kazna zatvora* u trajanju do 20 dana za prvi, do 30 dana za drugi slučaj i do 60 dana za treći slučaj. Na kraju, prema čl. 53. Zakona o prekršajima⁴, predviđeno je da, ukoliko prekršaj nastane kao posledica delatnosti lica zavisno od stalne upotrebe alkohola ili opojnih droga i kod koga postoji opasnost da će usled ove zavisnosti i dalje činiti prekršaje, se kao prateća sankcija uz svaku od ovih odredi *mera obaveznog lečenja alkoholičara i narkomana*.

Prekršajni postupak karakteriše se fleksibilnošću i manjom formalnošću u odnosu na krivični pa tako postupak može trajati čak i jedan dan, naročito ako je okrivljeni pritvoren, te ima veliki značaj u prevenciji nasilja i to onda kada ono ima „slabiji“ intenzitet tj. kod nasilnika na koje i manji društveno-etički

¹ Zakon o javnom redu i miru, Sl. glasnik RS, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 i 85/05.

² Porodični zakon, Sl. glasnik RS 18/2005.

³ Krivični zakonik, Sl. glasnik RS 85/2005.

⁴ Zakon o prekršajima, Službeni glasnik RS 101/05

prekor ima veliki uticaj, u smislu promene nasilničkog ponašanja. Postupak se može pokrenuti od strane žrtve ili policije. Ukoliko prekršajni postupak ne urodi plodom, može se pokrenuti krivični za nasilje u porodici.

Sudska praksa je pokazala da se vrlo često, pored nasilnika, i žrtva kažnjava (Konstantinović-Vilić i Petrušić, 2003: 27-36), čime se nad žrtvom vrši dodatna viktimizacija. Šta više, sama žrtva se vrlo često okrivljuje i ubeđuje da je ona izazvala nasilnika, čime se žrtva obeshrabljuje u potrazi za zaštitom, te se žrtva vraća u disfunkcionalnu nasilnički nastrojenu i naviknutu porodicu gde se vrlo često razvija još teži oblik nasilja. Upravo zbog toga, nasilje u porodici ne sme posmatrati samo kao prekršaj jer se time nedvosmisleno degradira društveno-pravni značaj nasilja u porodici. U slučaju da nasilje poprimi element krivičnog dela, ne treba oklevati da se protiv nasilnika pokrene i krivični postupak.

Porodično-pravna zaštita

Značaju nasilja u porodici Porodičnim⁵ zakonom pridaje se velika pažnja, pa je tako čl. 10 izričito zabranjena svaka vrsta nasilja u porodici da bi st. 1 čl. 197 nasilje bilo definisano kao ponašanje kojim jedan član porodice ugrožava telesni integritet, duševno zdravlje ili spokojstvo drugog člana porodice. U narednom članu navode se neki karakteristični vidovi nasilja (tzv. imenovani oblici nasilja): (1) nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede; (2) izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu; (3) prisiljavanje na seksualni odnos; (4) navođenje na seksualni odnos ili seksualni odnos sa licem koje nije navršilo 14. godinu života ili nemoćnim licem; (5) ograničavanje slobode kretanja ili komuniciranja sa trećim licima. S obzirom da postoje brojni načini nasilničkog ispoljavanja, zakonodavac je definisao i tzv. neimenovane oblike nasilja u vidu (6) vređanja i svakog drugog drskog, bezobzirnog i zlonamernog ponašanja.

a) Oblici nasilja prema Porodičnom zakonu Republike Srbije

Porodičnim zakonom predviđena su tri oblika nasilja: fizičko, seksualno, i psihičko nasilje. Fizičko nasilje definisano je st. 1 i 2 ovog člana i njime se povređuje tj. ugrožava telesni integritet žrtve nanošenjem lake ili teške telesne povrede odn. pokušaja ubistva koji može ostaviti trajnije i ozbiljnije

⁵ Porodični zakon, Sl. glasnik RS, broj 18/05.

posledice na duševno zdravlje i spokojstvo žrtve. Pri tom, važno je istaći da nepostojanje vidljivih povreda na telu žrtve ne znači da mera zaštite neće biti izrečena. Seksualno nasilje regulisano je u st. 3 i 4. ovog člana i ogleda se u povredi polne slobode i polnog morala prisiljavanjem na polni odnos, s tim da nije bitno da li je došlo do seksualnog odnosa i da li je žrtva pružala otpor. Psihičko nasilje definisano je st. 5 i 6 ovog člana i predstavlja najčešći oblik nasilja koji se manifestuje na brojne načine. Ako uzmemo ovo u obzir, jasno je zašto se zakonodavac odlučio za pravni standard „svaki oblik drskog, bez-obzirnog i zlonamernog ponašanja” jer svako od ovih ponašanja ima za posledicu povredu psihičkog integriteta, duševnog zdravlja i spokojsstva žrtve. Iako Porodičnim zakonom nije izričito definisano postojanje ekonomskog nasilja, u širem smislu, može se reći da se pruža zaštita i ovom obliku nasilja.

Pravo na zaštitu od nasilja u porodici imaju aktivno legitimisana lica, koje je zakonodavac definisao dosta široko radi efikasnije zaštite, pa se tako, prema čl. 197 st. 3 PZ, pod članovima porodice podrazumevaju: (1) supružnici ili bivši supružnici; (2) deca, roditelji i ostali krvni srodnici, te lica u tazbinskom ili adoptivnom srodstvu, odnosno lica koja vezuje hraniteljstvo; (3) lica koja žive ili su živela u istom porodičnom domaćinstvu; (4) vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri; (5) lica koja su međusobno bila ili su još uvek u emotivnoj ili seksualnoj vezi, odnosno koja imaju zajedničko dete ili je dete na putu da bude rođeno, iako nikada nisu živela u istom porodičnom domaćinstvu.

b) Mere porodično-pravne zaštite i postupak

Radi sprečavanja ponavljanja nasilja nad žrtvom odn. zaštite psihičkog, fizičkog integriteta, zdravlja i lične bezbednosti žrtve, Porodični zakon predvideo je privremene mere zaštite u vidu ograničenja ili privremene zabrane održavanja ličnih odnosa nasilnika i podrazumevaju uzdržavanje nasilnika od ponašanja suprotnog zabrani. Članom 198. Porodičnog zakona, taksativno su navedene te mere:

- 1) *izdavanje naloga za iseljenje iz porodičnog stana ili kuće bez obzira na pravo svojine odn. zakupa nepokretnosti* koji se sastoji u uskraćivanju prava nasilnika da stanuje u porodičnom stanu određeni vremenski period;
- 2) *nalog za useljenje u porodični stan ili kuću, bez obzira na pravo svojine odnosno zakupa nepokretnosti* kojim se nasilniku nalaže da žrtvi nasilja dopusti useljenje u porodično domaćinstvo u kome je žrtva živela ranije;

- 3) *zabrana približavanja žrtvi nasilja na određenoj udaljenosti* ima preventivni karakter u smislu omogućavanja slobodnog i bezbednog kretanja žrtve nasilja;
- 4) *zabrana pristupa u prostor oko mesta stanovanja i/ili mesta rada žrtve nasilja* takođe je preventivnog karaktera koja se izriče radi slobodnog i bezbednog obavljanja svakodnevnih aktivnosti žrtve nasilja i
- 5) *zabrana daljeg uznemiravanja žrtve nasilja* koja, kao najblaža mera zaštite, podrazumeva uzdržavanje nasilnika od svakog oblika uznemiravanja.

Istim članom definisano je da mere mogu trajati najduže 1 godinu i s tim da se one mogu produžavati dok ne prestanu razlozi za njihovu primenu. Ukoliko oni prestanu pre isteka perioda za koje su mere određene, lice protiv koga su uperene može tražiti prestanak istih (čl. 283 st. 3 PZ). Međutim, ako lice protiv koga je određena prekrši zaštitnu meru, prema čl. 194. PZ, ima se kazniti novčanom kaznom ili kaznom zatvora od šest meseci s tim da se svako lišenje slobode u vezi s krivičnim delom odn. prekršajem uračunava u vreme trajanja mere zaštite od nasilja u porodici (čl. 198 st. 4).

Parnični postupak se pokreće tužbom aktivno legitimisanog lica (član porodice prema kome je nasilje izvršeno, njegov zakonski zastupnik, javni tužilac i organ starateljstva) i vodi se kao osnovni postupak ali i kao akcesorni. Prema čl. 21. st.2 Zakona o uređenju sudova RS⁶, stvarno nadležan je opštinski sud, dok je, prema čl. 283 PZ, mesno nadležan sud opšte mesne nadležnosti kao i sud na čijem području ima prebivalište, odnosno boravište član porodice prema kome je nasilje izvršeno. Postupak je naročito hitan što znači da se prvo ročište mora održati u roku od osam dana od dana kada je tužba primljena u sudu, dok je drugostepeni sud dužan da donese odluku u roku od 15 dana od dana kada mu je dostavljena žalba. Treba istaći da hitnost postupka nije detaljno regulisana jer se ne navodi rok za sledeća ročišta što omogućava dugo trajanje suđenja, nekad i više od pola godine, čime se ostavlja mogućnost ponovnog izvršenja nasilja prema žrtvi.

Krivično-pravna zaštita

Istorijski posmatrano, nasilje u porodici kao posebno krivično delo, po prvi put u našem pravu, pojavljuje se tek izmenama i dopunama Krivičnog

⁶ Zakon o uređenju sudova, Sl. glasnik, br. 63/2001, 42/2002, 27/2003 i 29/2004.

zakona Republike Srbije⁷ unošenjem člana 118a. Njime je bilo predviđeno da će počinitelj odgovarati ukoliko upotrebi silu ili pretnju, ugrozi integritet člana porodice, ako koristi opasno oružje ili oruđe, ako je nastupila teška telesna povreda i ako je nastupila smrt člana porodice. Donošenjem novog Krivičnog zakonika 2005., nasilje u porodici i dalje je definisano kao krivično delo, ali umesto pooštavanja kaznene politike, došlo je do apsurdne situacije da su predviđene kazne bile blaže što se pokušalo opravdati sudskom praksom (Tabela 1). Naime, smatralo se da su kazne za učinioce ovog krivičnog dela bile preoštre te su sudije uzimale u obzir uglavnom olakšavajuće okolnosti. Ovo se može uzeti kao tačno, ali samo delimično jer su se brojne sudije u svom radu oslanjale na sudske presude donete pre deset i više godina kada svest o nasilju u porodici nije bila na današnjem već na znatno manjem nivou.

Tabela 1. Razlike u krivičnim sankcijama pojedinih krivičnih dela prema Krivičnom zakonu i Krivičnom zakoniku RS (Beogradski centar za ljudska prava, 2007)

	KZ 2002. god.	KZ 2005. god.
Primena nasilja, pretnja, ugrožavanje telesnog integriteta i duševnog stanja	Novčana kazna Kazna zatvora do 3 godine	Novčana kazna Kazna zatvora do 1 godine
Ako je pri izvršenju korišćeno opasno oružje ili oruđe	Kazna zatvora od 6 meseci do 5 godina	Kazna zatvora od 3 meseca do 3 godine
Ako je nastupila teška telesna povreda ili je delo učinjeno prema maloletniku	Kazna zatvora od 2 do 10 godina	Kazna zatvora od 1 do 8 godina
Ako je nastupila smrt	Kazna zatvora najmanje od 10 godina	Kazna zatvora od 3 do 12 godina

a) Krivično delo nasilja u porodici prema Krivičnom zakoniku RS

Radi zaštite fizičkog i psihičkog integriteta žrtve, Krivični zakonik RS čl. 194. definiše nasilje u porodici kao primenu nasilja, pretnju da će se napasti na život ili telo odn. kao drsko ili bezobzirno ponašanje jednog člana porodice koje ugrožava spokojstvo, telesni integritet ili duševno zdravlje drugog člana porodice. Za postojanje ovog krivičnog dela dovoljno je da se ono samo jednom desilo, dok kontinuiranost ima značaj kod odmeravanja kazne. Loša strana KZ RS je da nijednom odredbom nije definisao lica koja se imaju sma-

⁷ Sl. glasnik RS br. 39/03.

trati članovima porodice, što dovodi do neujednačenog postupanja tužilaštva i sudova prilikom razmatranja ovog pitanja. Kao izlaz iz ove situacije, preporučuje se primenjivanje čl. 197 st. 3 PZ RS kojom je ovo pitanje regulisano.

Krivično delo nasilja u porodici se može javiti u pet oblika. Prvi, osnovni oblik zaštite namenjen je žrtvama psihičkog odn. fizičkog nasilja sa lakim telesnim povredama i ogleda se u primeni nasilja, pretnji da će se napasti na život ili telo, drskom ili bezobzirnom ponašanju sa ciljem ugrožavanja spokojsva, telesnog integriteta ili duševnog zdravlja drugog člana porodice. Za ovaj oblik nasilja, prema čl 194 st. 1, predviđena je novčana kazna ili kazna zatvora do jedne godine. Drugi oblik postoji kada se prilikom izvršenja nasilja iz st. 1 koristi oružje, opasno oruđe ili sredstvo podobno da se telo teško povredi ili zdravlje teško naruši. U ovom slučaju, nasilnik će biti kažnjen kaznom zatvora od tri meseca do tri godine. Treći oblik nasilja se ogleda u izazivanju teške telesne povrede ili trajnom i teškom narušavanju zdravlja člana porodice ili u izvršenju ovog dela prema maloletniku. Lice koje ga počinji biće kažnjeno zatvorom od jedne do osam godina. Četvrti i najteži oblik ovog krivičnog dela postoji kada posledica nasilja u prethodna tri slučaja ima smrtni ishod po žrtvu. Peti, poslednji oblik nasilja predviđen je st. 5 ovog člana i ogleda se u kršenju mere zaštite od nasilja u porodici predviđene članom 198 PZ-a.

Krivični postupak pokreće tužbom, po službenoj dužnosti, javni tužilac ali nakon pismeno podnete krivične prijave žrtve ili usmenim davanjem izjave na zapisnik. Tužilac, nakon prikupljenih informacija o događaju, odlučuje da li će je prihvatiti ili odbaciti o čemu obaveštava žrtvu. Nakon toga, ona sama može pokrenuti krivični postupak. Prihvatanjem ovakvog rešenja, država je želela da nasilje u porodici prenese iz privatnog života u društveni protiv koga se mora jasno i nedvosmisleno delovati. Za osnovni oblik krivičnog dela propisan je skraćeni postupak, a za teže oblike redovan. Za ovo krivično delo, u prvom stepenu stvarno je nadležan opštinski sud dok je okružni sud, do konstituisanja apelacionih sudova, nadležan za rešavanje po žalbi na prvostepenu presudu.

b) Krivično delo silovanja prema Krivičnom zakoniku RS

Silovanje kao krivično delo definisano je čl. 178 KZ-a. Na osnovu definicije ovog krivičnog dela, može se zaključiti da je silovanje nepravo krivično delo koje se sastoji iz prinude ili pretnje da će se neposredno napasti na život ili telo tog ili njemu bliskog lica i oblube ili sa njom izjednačenog čina. Radnja izvršenja se ogleda u navođenju i uticaju na volju žrtve odn. prinuda da se protivno

svojoj odluci stupi u polni odnos sa silovateljem. Ovo krivično delo postojaće i kada je žrtva mogla svojim ponašanjem jasno da pruži otpor; kada je žrtva pružila otpor ali nisu nastali vidljivi tragovi na telu učinilaca pa čak i kada žrtva, iz objektivnih razloga nije mogla pružiti otpor (strah, stanje u kome se žrtva nalazila itd.). Gonjenje ovog krivičnog dela preduzima se na osnovu predloga za krivično gonjenje pod uslovom da je izvršeno prema supružniku.

c) Pritvor kao privremeni mehanizam (trenutne) zaštite

Prema čl. 174 Zakoniku o krivičnom postupku⁸, pritvor može biti izrečen 1) ukoliko se okrivljeni krije ili ukoliko se ne može utvrditi njegov identitet, ili ako postoje okolnosti koje ukazuju na opasnost od bekstva; 2) ako postoje okolnosti koje ukazuju da će okrivljeni uništiti, sakriti, izmeniti ili falsifikovati tragove krivičnog dela ili druge dokaze ili ako osobite okolnosti ukazuju da će okrivljeni ometati krivični postupak uticanjem na svedoke, saučesnike ili prikrivače; 3) ako osobite okolnosti ukazuju da će okrivljeni učiniti novo krivično delo ili dovršiti pokušano krivično delo, odnosno da će učiniti krivično delo kojim preti; 4) ako je za krivično delo propisana kazna zatvora preko deset godina i kada je određivanje pritvora očigledno neophodno zbog načina izvršenja, posledica ili drugih posebno teških okolnosti krivičnog dela; 5) ako uredno pozvani optuženi izbegava da dođe na glavni pretres, ili ako je sud u više navrata pokušavao da optuženog uredno pozove, a sve okolnosti ukazuju da optuženi očigledno izbegava da primi poziv; 6) ako je optuženom presudom prvostepenog suda izrečena kazna zatvora od pet godina ili teža kazna, a određivanje pritvora je očigledno opravdano zbog načina izvršenja, posledica ili drugih posebno teških okolnosti krivičnog dela.

Mehanizmi institucionalne zaštite od rodno zasnovanog nasilja

I za kraj, pomenimo mehanizme institucionalne zaštite od rodno zasnovanog nasilja koji mogu i uglavnom imaju veliki uticaj u zaštiti žrtava, i na osnaživanje same žrtve da istupi protiv nasilnika pružanjem psihičke pomoći te fizičke sigurnost. U ovu grupu spadaju policija, pravosudni organi (o njima je ranije pisano), Centar za socijalni rad, zdravstvene ustanove, nevladine organi-

⁸ Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS br. 46/2006

zacije (SOS telefoni, psihološka savetovališta itd.). Svaka od ovih institucija ima važnu ulogu u sprečavanju nasilja.

Policija

Da bi mehanizmi zaštite aktivirali, potrebno je odgovarajuće institucije obavestiti o postojanju nasilja. Najčešće se žrtve najpre obraćaju policiji kao posebnom državnom organu nadležnom za bezbednost građana i društva, ograničenje prava i slobode pojedinca u zakonom definisanim slučajevima. U slučaju nasilja u porodici, policija treba da deluje u cilju sprečavanja istog. U tom smislu, Zakonom o policiji⁹, organi unutrašnjih poslova mogu da izađu na lice mesta i intervenišu, upozore nasilnika, privedu ga, zatim da prikupljaju dokaze, pokreću krivični postupak protiv nasilnika, da nasilnika u svojstvu osumnjičenog privedu te privremeno mu ograniče slobodu kretanja, a po nalogu istražnog sudije i da preduzimaju istražne radnje kao i mere za zaštitu oštećenih i svedoka. Iz svega ovoga možemo zaključiti da je delovanje policije (Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., 2005: 3, Vučković, S., 2006: 955) je nezamenljiv mehanizam u zaštiti žrtava. Ali i pored toga, vrlo često, dolazi do teških nepravilnosti u radu policije¹⁰ što nastaje kao posledica velikog diskrecionog prava odlučivanja o hapšenju.

Centar za socijalni rad

Donošenjem novog Porodičnog zakona, uloga Centara za socijalni rad je znatno povećana, pa je tako organ starateljstva zadužen za prikupljanje informacija o nasilnom događaju, istoriji zlostavljanja, procenjivanju stepena ugroženosti; preduzimanje svih mera iz oblasti socijalne i porodično-pravne zaštite, vršenje nadzora nad vršenjem roditeljskog prava, informisanje o zakonskim propisima i nadležnostima institucija kao i za upućivanje i posredovanje kod drugih organizacija. Takođe, Centar za socijalni rad je, po službenoj dužnosti, dužan da prijavljuje nasilje policiji i/ili tužilaštvu te da daje mišljenje sudu

⁹ Zakon o policiji, Sl. glasnik RS br. 101/05.

¹⁰ Samo neki od primera su svesno ili nesvesno potcenjivanje žrtve, vređanje, odgovaranje žrtve da podnese prijavu protiv nasilnika, pa čak i ubeđivanje žrtve da je izazvala nasilnika. Dakle, dolazi se do apsurdne situacije da se nasilje, sada institucionalizovano, nastavlja, što dalje vodi do tzv. sekundarne viktimizacije. Takođe, značajna je i ukasnela reakcija policije – više: Konstantinović i Petrušić, 2003: 31

o celishodnosti mera zaštite od nasilja, te se može javiti kao aktivni učesnik postupka u svojstvu tužioca (čl. 284), veštaka (čl. 286) i kao pomoćni istražni organ kada to zatraži sud. U slučaju nasilja nad decom, dete se oduzima od roditelja i obezbeđuje mu se smeštaj, nakon čega se pokreće postupak za lišavanje ili ograničavanje roditeljskog prava.

Zdravstvene ustanove

Veliki značaj u procesuiranju nasilja u porodici imaju zdravstvene ustanove (Vidaković, 2003: 45) u smislu da lekarska uverenja koja izdaju, sa detaljnim opisom povreda na telu, imaju dokaznu snagu u krivičnom postupku, ali i time što upućuju žrtve nasilja na specijalističke preglede. Takođe, one po službenoj dužnosti imaju obavezu prijavljivanja nasilja odgovarajućim institucijama (policiji ili tužilaštvu). Ipak, praksa je pokazala da one to uopšte ili vrlo retko čine upravo zato što medicinski radnici ne znaju da li je to njihova obaveza ili ne (Vidaković, 2003: 45) ali i zbog loše saradnje sa policijom.

Nevladine organizacije

Vrlo često se dešava da „žrtve nasilja nisu potpuno upoznate sa procedurama zaštite svojih prava i da neposredno nakon viktimizacije najčešće ne nalaze dovoljno sistema podrške” (Vidaković, 2003: 45) u čemu im nevladine organizacije mogu mnogo pomoći u smislu povećanja svesti žrtava o njihovim pravima kroz različite edukacije, treninge, pružanjem informacija i psihosocijalne podrške, pravne pomoć kao i upućivanjem žrtava na odgovarajuće ustanove, obezbeđivanjem smeštaja u prihvatilište itd. Pored ovoga, NVO sektor može imati još veći značaj u prevenciji nasilja pravovremenom edukacijom dece u mlađoj dobi kao i nastavnog osoblja koje mora biti osposobljeno da prepozna simptome deteta žrtve nasilja (Mihić, 2002: 48 kao i Petrušić i Konstantinović-Vilić, 2006: 13) te da u skladu sa tim reaguje.

Zaključak

Na osnovu svega dosadašnjeg, može se zaključiti da kod naših zakonodavaca postoji ideja o potrebi zakonske regulacije i zaštite od nasilja u porodici. U tom smislu, treba istaći veliki pomak postignut uvođenjem mera zaštite koje do tada nisu u našem porodičnom pravu postojale, čime je srpsko zakonodavstvo usklađeno sa evropskim i svetskim standardima. Takođe, treba istaći da u postupcima vezanim za nasilje u porodici najveća se zaštita pruža deci koja se mogu javiti u funkciji žrtve (direktne ili indirektne), svedoka ili tužioca.

No, iako je ova tendencija vidljiva, ona je relativno slaba jer na putu smanjenja nasilja nad žrtvama i efikasnije zaštite žrtava stoje mnoge prepreke, strožija i doslednija primena navedenih zakona od strane pravosudnih organa jer je to od velikog sociološkog i pravnog značaja u smislu poštovanja univerzalnih ljudskih prava. S tim u vezi, potrebno je znatno pooštriti kaznenu politiku Srbije, uspostaviti bolju saradnju svih državnih organa, povećati ovlašćenja pojedinih državnih organa, poboljšati saradnju vladinog i nevladinog sektora te dodatno razviti multidisciplinarnе krizne centre za pružanje pomoći žrtvama. Takođe, potrebno je efikasno specijalizovati sudije i tužioce u smislu razvijanja tzv. „nulte tolerancije“ ali i davanjem prednosti predmetima nasilja u porodici u odnosu na ostale predmete.

Tek preduzimanjem ovih mera, porodica, kao osnovna ćelija društva neophodan preduslov za razvitak društva biće adekvatno zaštićena.

Literatura

Beogradski centar za ljudska prava (2007) Razlike u krivičnim sankcijama pojedinih krivičnih dela prema Krivičnom zakonu i Krivičnom zakoniku RS, [www. bgcentar. org. yu](http://www.bgcentar.org.yu), pristupljeno 02. oktobra 2007. godine

Konstantinović-Vilić, S., Petrušić N., (2003) Krivično delo nasilja u porodici – pravna praksa na teritoriji Niša, *Temida*, 2, str. 27-36

Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N., (2005) Reagovanje na nasilje u porodici – teoretski okviri i strana iskustva, *Temida*, 1, str. 3-10

Mihić, B., (2002) Porodično nasilje nad decom, *Temida*, 3., str. 45-51

Petrušić N., (2007) *Praktikum za rad na klinici za zaštitu prava žena*, Niš: Ženski strati-vački centar za edukaciju i komunikaciju, [www. bgcentar.org.yu](http://www.bgcentar.org.yu), pristupljeno 27. okto-bra 2007. godine

Vidaković, I., (2003) Uloga zdravstvene službe u pomoći žrtvama kriminaliteta (rezul-tati kvalitativnog istraživanja, *Temida*, 1., str. 45-51

Vučković, S., (2006) Preventivno delovanje policije u kontroli nasilnih kriminalaca, *Pravni život*, 9., str. 993-1005

PREDRAG POPOVIĆ

Victims of gender based violence and their legal protection in Serbia

In this text, author is dealing with different legal aspects of protection of victims of gender-based violence. Based on positive legislation in Serbia, author is discus-sing misdemeanors, family law (types of violence and protection orders) as well as criminal law protection (crimes of domestic violence and rape) with detail explana-tions of protection procedures. Furthermore, paper is dealing with mechanisms for institutional protection in Serbia such as police, social services, medical institutions and non-governmental organizations.

Keywords: victims, gender, violence, legal protection of victims

TEMIDA
Decembar 2008, str. 101-105
ISSN: 1450-6637

Victim Support Europe (Evropska pomoć žrtvama) 22. konferencija i godišnja skupština

„Taking the Victim Agenda Forward“

(„Unapređivanje programa rada sa žrtvama“)

Beograd, 28. maj – 1. jun 2008. godine

U periodu između 28. maja i 1. juna 2008. godine u Beogradu je pod nazivom *Taking the Victim Agenda Forward* održana 22. konferencija i godišnja skupština međunarodne organizacije Evropska pomoć žrtvama. Organizator ovogodišnje konferencije i godišnje skupštine je Viktimološko društvo Srbije. Konferenciji je prisustvovalo ukupno 76 članova, među kojima je bilo 55 predstavnika službi za pomoć žrtvama iz 18 evropskih zemalja. Osim članova evropske pomoći žrtvama, prisustvovali su i predstavnici organizacija iz Hrvatske, Rusije, Slovenije i Norveške koje je organizator pozvao u svojstvu gostiju. Kao gosti izlagači Konferenciji su prisustvovali poznati evropski stručnjaci: Ivo Aertsen, Christa Pelikan, Marc Groenhuijsen, Jan Van Dijk i Georg Voss Hans. Imajući u vidu činjenicu da je Viktimološko društvo Srbije imalo čast da organizuje ovogodišnji sastanak, Srbija je imala više predstavnika nego prethodnih godina. Naime, u ime Viktimološkog društva Srbije i službe VDS *info i podrška žrtvama*, skupu je prisustvovalo 11 učesnika. Tokom Konferencije rad se odvijao u plenarnim sesijama i radionicama.

28. maja u večernjim satima, u Gradskoj skupštini održano je svečano otvaranje konferencije na kome se prisutnima obratila direktorka Viktimološkog društva Srbije Vesna Nikolić-Ristanović, predsednik Evropske pomoći žrtvama Jaap Smit, zamenik predsednika OEBS-a za Srbiju Anthony Pahigian i Republički poverenik za informacije od javnog značaja Rodoljub Šabić.

Radni deo konferencije započeo je sledećeg prepodneva. Nakon reči dobrodošlice upućenih prisutnima, Vesna Nikolić-Ristanović je predstavila rad Viktimološkog društva Srbije, a potom je usledila prva plenarna sesija pod nazivom „Od istraživanja do prakse“. Pošto je Jaap Smit, predsednik evropske pomoći žrtvama, dao uvodne informacije, usledila su izlaganja sledećih

gostiju izlagača: profesora Jan Van Dijka iz Međunarodnog viktimološkog instituta, Tilburg, Holandija, na temu „Pregled istraživanja o žrtvama“ i Georga Voss Hansa sa Instituta za psihologiju Tehničkog Univerziteta u Darmštatu, Nemačka, na temu „Proganjanje i domaće nasilje-postojeći obrasci i rizici“. Nakon toga usledila je diskusija na temu „Žrtva u Evropi: potencijali Evropske Unije“, a po završetku iste, rad konferencije se odvijao u manjim grupama odnosno radionicama. Prisutni su mogli da se opredele za jednu od sledećih radionica: Domaće nasilje (Carla Amaral, Portugalija), Procenjivanje potreba žrtava (Susan Gallagher, Škotska), Deca i mladi-veza između viktimizacije nasiljem i prestupništva (Judith Edwards, Engleska i Vels), Proganjanje (Hans-Georg Voss, Nemačka) i Satisfakcija žrtve (Bas Tierolff, Holandija).

Prvi radni dan završen je plenarnom sesijom na temu „Razvoj Evropske pomoći žrtvama“ na kojoj su imali reč Helgard van Hüllen iz organizacije Weisser Ring iz Nemačke i João Lázaro iz portugalske asocijacije za podršku žrtava APAV.

Sledećeg dana Konferencija je započeta izlaganjima predsednika Evropske pomoći žrtvama Jaapa Smita i Fride Peterson iz škotske organizacije za podršku žrtvama, a na temu „Uključivanje programa rada sa žrtvom u program rada EU“. Nakon toga rad se odvijao u sledećim radionicama: Podrška žrtvama trgovine ljudima (Vesna Nikolić-Ristanović, Srbija), Podrška žrtvama terorizma (Ivo Aertsen, Belgija), Kompenzacija preko granice (José Albino Caetano Duarte, Portugalija), SOS telefoni (Marianne Gammer, Austrija), Povećanje fondova (Carsten Kasprzok, Nemačka) i Opšte/posebne organizacije (Koen Devroey, Belgija).

Drugi radni dan je završen plenarnom sesijom, ali ovoga puta na temu „Restorativna pravda i podrška žrtvi“. U okviru ove sesije izlagači su bili: Christa Pelikan sa Instituta za prava i kriminalnu sociologiju iz Beča, Austrija i Marc Groenhuijsen iz organizacije INTERVICT, Univerzitet u Tilburgu, Holandija.

U narednom delu daću prikaz dve radionice: „Deca i mladi – veza između viktimizacije nasiljem i prestupništva“ i „Podrška žrtvama terorizma“.

Radionicu „Deca i mladi-veza između viktimizacije nasiljem i prestupništva“ vodila je Judith Edwards, menadžerka za strategijski razvoj iz Nacionalnog centra organizacije za podršku žrtvama iz Londona, Engleska. Cilj ove radionice bio je predstavljanje istraživanja *Hoodie or goodie? The link between*

*violent victimisation and offending behaviour in young people*¹¹ („Nevaljalci ili dobronice? Veza između viktimizacije nasiljem i prestupničkog ponašanja mladih²“). Ciljevi istraživanja bili su sledeći:

- proveravanje postojanja veze između viktimizacije nasiljem adolescenata i prestupništva,
- identifikovanje faktora rizika i protektivnih faktora koji utiču na viktimizaciju i prestupništvo adolescenata,
- objašnjenje nastanka veze između viktimizacije nasiljem i prestupništva adolescenata i identifikovanje mogućih puteva kojima se ta veza formira i
- osmišljavanje intervencija koje je potrebno preduzeti kako bi se sprečila buduća viktimizacija nasiljem i prestupništvo adolescenata.

Judith Edwards je nakon informisanja o ciljevima, učesnicima ove radionice pružila još neke podatke koji se tiču samog istraživanja (metodologija, rezultati pregleda literature), a zatim i predstavila rezultate. Pošto je rekla da je potvrđeno postojanje veze između viktimizacije nasiljem i prestupništva, ukazala je i na ključne faktore rizika³ i protektivne faktore⁴ koji su identifikovani tokom istraživanja. Takođe, istakla je da je istraživanje pokazalo da prisustvo određenih faktora rizika u životu mladih čini vezu žrtva-prestupnik verovatnijom. Potom su predstavljeni rezultati koji se odnose na puteve koji vode od viktimizacije ka prestupništvu⁵ i na puteve od prestupništva ka vik-

¹ Istraživanje je bilo sastavni deo projekta „Mlade žrtve“ koji je Služba za podršku žrtvama iz Engleske i Velsa sprovodila u saradnji sa Odsekom za društvena istraživanja britanskog Biroa za istraživanje tržišta u periodu od maja 2005. do juna 2008. godine.

² Misli se na uzrast od 14 do 18 godina, a uzorkom su bile obuhvaćene žrtve, izvršioci i mladi koji su bili i žrtve i izvršioci različitih nasilnih krivičnih dela. Intervjuisano je 46 mladih različitog etničkog porekla, sa područja Londona i van njega.

³ Faktori rizika se odnose na mlade izvršioce koji nisu bili žrtve nasilja, i oni uključuju: probleme u školovanju, loše odnose sa roditeljima, negativne ili mešovite stavove prema policiji, oponašanje loših uzora.

⁴ Protektivni faktori se odnose na mlade žrtve nasilja koje se nisu nalazile u ulozi izvršioca. Neki od prepoznatih faktora su: struktuirano slobodno vreme uz superviziju odraslih, oprežno izbegavanje situacija koje donose nevolje, oponašanje pozitivnih uzora, pozitivni stavovi prema policiji.

Identifikovani faktori koji se odnose na mlade koji su iskusili kako viktimizaciju, tako i prestupništvo slični su onima koji se odnose na izvršioce.

⁵ Nasilje iz osвете, pomena osveta izvršena od strane žrtve, uspostavljanje prijateljstva između žrtve i izvršioca.

timizaciji⁶. Polazeći od svih rezultata, Judith je navela ključne aspekte podrške koji bi mogli sprečiti vezu viktimizacija-prestupništvo⁷ i preporuke koje su upućene pre svega službama koje rade sa mladima, ali i široj socijalnoj mreži. Na kraju, voditeljka radionice je istakla da ne treba govoriti o 'nevaljalcima' vs. 'dobricama' jer su žrtve i izvršioci često isti ljudi, te da bilo kakvo stereotipiziranje mladih neće biti od pomoći u radu sa njima. U nastavku radionice prisutni su imali priliku da govore o svojim iskustvima u radu sa mladim žrtvama, nevezano za to da li su žrtve bile i izvršioci ili ne, ali i o saznanjima o postojanju veze između viktimizacije i prestupništva mladih u svojim zemljama. Sem toga, bilo je reči i o ulozi službi za podršku žrtava u prevenciji viktimizacije nasiljem i prestupništva i aktuelnim programima pomoći i podrške.

Radionicu „Podrška žrtvama terorizma“ vodio je Ivo Aertsen sa Instituta za kriminologiju iz Levena, Katolički Univerzitet u Luvenu, Belgija, čije je izlaganje bilo bazirano na rezultatima aktuelnog projekta „Ustanovljavanje standarda za pomoć žrtvama terorizma“⁸. Naime, cilj radionice bio je trostruko postavljen: objasniti ključne karakteristike terorizma, ili zašto su žrtve toliko važne, analizirati kakve su posledice terorizma po žrtve i njihove potrebe i identifikovanje načina kojima se može odgovoriti na potrebe žrtava.

U prvom delu, Ivo Aertsen je objasnio kako se priroda terorističkih napada menjala kroz istoriju i u kojim se sve formama javljao terorizam pre nego je postao globalni fenomen. Potom je ukazao na postojanje različitih definicija i tipologija terorizma, kao i na podelu žrtava na primarne, sekundarne i terciarne, da bi ovaj deo završio predstavljanjem kompleksnog uzrocnog modela koji objašnjava kako i zašto terorizam funkcioniše. U nastavku radionice, opisan je proces viktimizacije i objašnjene su akutne reakcije primarnih žrtava i hronične posledice sa kojima se one suočavaju. Potom su navedeni uticaji terorističkih napada na sekundarne žrtve (rođaci, prijatelji primarnih žrtava), kao i oni koji pogađaju terciarne žrtve (svi oni koji su pogođeni terorističkim aktom, uključujući i državu). Istraživanje je identifikovalo i rizične grupe kod kojih postoji veća verovatnoća za javljanje posttraumatskog stresnog poremećaja, a to su: žene, deca, osobe sa mentalnim poremećajima i grupe koje karakteriše različita kultura u odnosu na većinsko stanovništvo. Na kraju ovog

⁶ Nasilje iz osвете od strane žrtve i nedostatak zaštite mladih prestupnika od strane odraslih.

⁷ Postojanje osobe od poverenja sa kojom mladi mogu da razgovaraju o svemu, neautoritaran pristup u radu sa mladima, nepristrasnost, vodič za roditelje, stvaranje mogućnosti za rekreaciju mladih i dr.

⁸ Projekat je realizovan u periodu od marta 2007. do juna 2008. godine.

dela, Ivo Aertsen je ukazao na značajan uticaj medija, društvene podrške i krivične procedure na oporavak žrtava terorizma. U završnici radionice, prikazan je model za pružanje podrške žrtvama, istaknuta je preventivna funkcija intervencija koje realizuju zajednice, adekvatnog informisanja i komunikacije sa građanima. U okviru diskusije, učesnici su govorili o uticaju medija na stvaranje straha od napada kod građana, o svojim iskustvima (posebno učesnici iz Severne Irske) i poznatim terorističkim napadima.

Na 22. godišnjoj skupštini Evropske pomoći žrtvama, između ostalog, usvojene su sledeće odluke: da se organizacija Soprodivlenie iz Rusije primi u članstvo Evropske pomoći žrtvama i da se Vesni Nikolić Ristanović produži mandat u Upravnom odboru u trajanju od dve godine.

Sledeća konferencija i godišnja skupština Evropske pomoći žrtvama održaće se od 24. do 28. juna 2009. godine u Lisabonu, u Portugaliji, u organizaciji portugalske asocijacije za podršku žrtvama APAV.

JELENA DIMITRIJEVIĆ

TEMIDA
Decembar 2008, str. 107-114
ISSN: 1450-6637

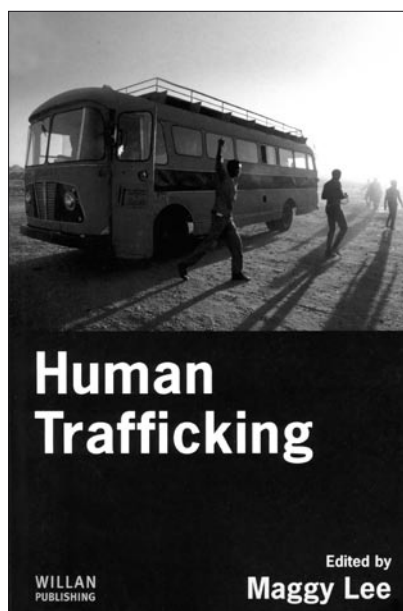
MAGGY LEE (UR.)

Human Trafficking (Trgovina ljudima)

Willan Publishing, Devon, 2007, str.239

Svetski globalni poredak otvorio je mogućnost međunarodne komunikacije i saradnje u svim tokovima društvenog života, kako na legalnom tako i na nelegalnom planu. U procesu globalizacije konzumnog kapitalizma svoje sigurno uporište pronašle su specifične visokoorganizovane međunarodne kriminalne grupe koje međusobnom saradnjom uspevaju da udovolje potrebama zahtevnog nelegalnog tržišta. Vrsna organizovanost, hijerarhizacija, sklonost nasilju i profitabilnost čine ovaj vid savremene kriminalne pošasti utoliko surovijim i gorućim poljem za blagovremeno, sistematsko i organizovano međunarodno suprotstavljanje. Do juče dominantna organizovana trgovina narkoticima i oružjem polako ustupa mesto trgovini najprofitabilnijom „robom“ koja podleže daljoj prodaji – ljudskim telom i životom. Trgovina ljudima predstavlja narastajući globalni fenomen koji se shodno zahtevima tržišta širi u nove regione čineći tako veći deo nelegalne globalne ekonomije.

Publikacija *Human Trafficking (Trgovina ljudima)* teži da senzibilize stručnu i laičku javnost na ovaj vid dehumanizacije i degradacije ljudskih bića. U tu svrhu okuplja stručnjake iz oblasti sociologije, socijalne antropologije, kriminologije, političkih nauka i međunarodnih odnosa kako bi obezbedili međudisciplinarnu teorijsku i empirijsku analizu trgovine ljudima, a sve sa ciljem pome-

ranja granica postojećih saznanja i kreiranja kritičkih dijaloga o zlostavljanju žrtava trafikinga, nedozvoljenim migracijama, tretmanu „ne-državljana” i globalnoj društvenoj kontroli. Pored urednice Maggy Lee koautori/ke ove publikacije su Andrea Di Nicola, Michael Grewcock, Barbara Hudson, Liz Kelly, Mary Bosworth, Johan Linquist, Ewa Morawska, John T. Picarelli i Nicola Piper. Svako od njih kroz deset poglavlja knjige, shodno sferi svog naučnog i praktičnog interesovanja daje svojevrsan doprinos razumevanju ovog gorućeg globalnog problema.

U prvom poglavlju „Uvod: shvatanje trgovine ljudima”, polazeći od stava da je trafficking neprecizno definisan i praktično teško odvojiv od srodnih pojava, Maggy Lee daje kratku analizu ropstva, prostitucije, organizovanog kriminala i migracija. Sa svakim od ovim vidova kriminalnih aktivnosti trgovina ljudima se prožima, pri čemu se često u literaturi i javnim raspravama izjednačava sa prostitucijom kao komercijalnom seksualnom eksploatacijom. Autorka ističe problematičnost ovakvog određenja jer za sobom povlači ignorisanje drugih vidova eksploatacije ljudskih bića iz antitrafiking legislative. U nastavku dat je kratak osvrt na trafficking kao oblik organizovanog kriminala i njegovu povezanost sa državnim strukturama. Sa jedne strane organizovana trgovina ljudima se vidi kao ozbiljna pretnja sigurnosti razvijenih zemalja i kao takva zahteva strogu društvenu reakciju. Istovremeno, oprečno tumačenje ove povezanosti ističe da je širenje organizovanog kriminala i njegovo prodiranje u političku sferu rezultiralo kriminalizacijom političkih procesa i slabljenjem autoriteta zakona. Poseban segment svog izlaganja Lee posvećuje definisanju i distinkciji trgovine i krijumčarenja ljudi, polazeći od Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. U tom kontekstu poseban problem je kategorizacija žrtava trafikinga na zaslužene i nezaslužene koja dovodi do čestog zanemarivanja i negiranja statusa žrtve viktimiziranoj osobi i njenog primarnog tretiranja kao ilegalnog migranta.

U drugom poglavlju „Istorijski pristupi trgovini ljudima” John T. Pikarelli ukazuje na istorijske korene i razvoj trgovine ljudima i neophodnost proučavanja prvobitnih formi ropstva u cilju što efikasnijeg suprotstavljanja savremenim. Upravo poznavanje njegovih preteča u prošlosti, po mišljenju autora je od izuzetnog značaja za razumevanje savremenog trafikinga u lokalnim, nacionalnim, regionalnim i međunarodnim okvirima. U nastavku Picarelli se na kratko osvrće na period abolicije naglašavajući da su aktivnosti abolicionističkog pokreta samo prividno dovele do potpunog ukidanja ropstva. U tom procesu opstanka ropstva država je odigrala ključnu ulogu. Štiteći svoje inte-

rese formalno većina država je ukinula ropstvo, dok je neformalno podržavala i dozvoljava trgovinu ljudima kroz različite forme prinudnog rada zasnovanog na ropskom odnosu. Ranije vlasnici robova, sada „poslodavci” koji svoje radnike vezuju surovim dužničkim ugovorima, primenjuju različite tehnike saradnje sa državnim organima kako bi zaštitili svoju „robu” i ostvarili profit. Na samom kraju autor zaključuje da je u osnovi trgovina ljudskim bićima ostala ista, malo osavremenjena shodno društvenim tokovima i potrebama tržišta, i apeluje na eksperte i tvorce zakona da pođu od istorijske osnove ovog globalnog fenomena u cilju njegovog što efikasnijeg proučavanja i iskorenjivanja.

Kao logičan nastavak na prethodno izlaganje nadovezuje se treće poglavlje „Istraživanje trgovine ljudima: sporna pitanja i problemi”, u kome se Andrea Di Nicola kritički osvrće na metodološki aspekt i osnovne probleme i ograničenja istraživanja trafikinga. Polazna osnova svakog naučnog istraživanja jeste definisanje osnovnih pojmova što, kada govorimo o trgovini ljudima predstavlja dodatni problem zbog nepreciznih definicija i otežanog razgraničavanja od ilegalnih migracija i krijumčarenja ljudi. Autor nam ukazuje na prednosti i nedostatke zakonskih definicija. Sa jedne strane, one olakšavaju istraživačima prikupljanje podataka i poređenje dobijenih rezultata, a samim tim i realizaciju sekundarnih istraživanja. Međutim, istovremeno nose opasnost ograničenosti samog istraživanja i svođenje na predrasude, umesto na realne činjenice. U tom kontekstu autor apostrofira neopravdano naučno-istraživačko i praktično zanemarivanje trgovine dečacima i muškarcima. Dominantno interesovanje medija, nacionalnih i međunarodnih političkih struktura za seksualnu eksploataciju devojaka i žena rezultiralo je oskudnim, gotovo neznatnim naučnim saznanjima o trgovini ljudima u druge svrhe. Navodeći osnovne metodološke nedostatke istraživanja trafikinga autor polazi od teškoće odabira reprezentativnog uzorka budući da ključni subjekti ovog fenomena pripadaju skrivenoj populaciji. Sama priroda problema čini ovu vrstu istraživanja riskantnom za istraživače. Svoju kritičku analizu metodologije istraživanja trgovine ljudskim bićima Di Nicola završava navođenjem njegovih nedostataka, ističući da su ona često metodološki slaba. Činjenica da su većina ovih istraživanja deskriptivnog karaktera, bez dublje analize kauzalnih odnosa, adekvatne evaluacije efekata primenjenih programa i izmena zakona, uz nedostatak kreativnosti istraživača daje nam naizgled pesimističnu sliku. Savremena istraživanja trafikinga se po mišljenju autora, nepromenljivo fokusiraju na iste teme, ističu iste ideje, ponavljaju iste zaključke i pristupaju problemu nekritički. U cilju vraćanja narušenog kredibiliteta ovim istraživanjima

Di Nicola nam ukazuje na brojne dimenzije trafikinga koje zahtevaju detaljnu, organizovanu i naučno zasnovanu analizu: trgovina ljudima u cilju radne eksploatacije (primarno misli na muškarce koji su zapostavljeni zbog nedovoljne senzibilisanosti javnosti za ovu kategoriju žrtava), odnos između trafikinga i korupcije, fenomen potražnje za žrtvama trafikinga (za razliku od istraživanja klijenata u prostituciji koja su retka ali ih ima, istraživanja klijenata žrtava trafikinga u cilju seksualne eksploatacije ne postoje).

U četvrtom poglavlju koje nosi naziv „Pogodni kontekst: trgovina ljudima u Centralnoj Aziji”, Liz Kelly naglašava da mnoštvo specifičnih regionalnih socio-ekonomskih i političkih faktora pogoduje pojavi trgovine ljudima u cilju seksualne i eksploatacije radom u republikama Centralne Azije. U svojoj analizi obrazaca, socijalne organizacije i konteksta ona trafficking u ovom regionu posmatra u kontekstu migracija. Bez obzira da li je krajnja svrha eksploatacija radom u seksualnoj industriji ili na gradilištu, poljima pamuka i duvana, fabrikama, uslovi rada su degradirajući i nehumani, a često i opasni. Autorka kratko ukazuje na primer prisustva trgovine muškarcima u ovoj oblasti, navodeći da je jedan od stručnjaka iz Uzbekistana upoznat sa mnoštvom slučajeva muškaraca koji su bili žrtve trafikinga u cilju seksualne eksploatacije. Uzroke odsustva zvaničnih podataka o ovome možemo videti u još uvek čvrstim patrijarhalnim stereotipima u kojima je konstrukt muškarca žrtve (naročito seksualne eksploatacije) društveno neprihvatljiv i kao takav minimalizovan. U nastavku autorka navodi mehanizme regrutovanja u čijoj osnovi je nepovoljan socio-ekonomski status, porodični i zdravstveni problemi potencijalnih žrtava. Ovo poglavlje Kelly završava preporukom za efikasniju zakonsku regulativu trgovine ljudima koja bi sve segmente trafficking situacije kriminalizovala, od regrutovanja, prodaje, oduzimanja dokumenata i zarade, pa do različitih vidova eksploataisanja.

Kao što u samom naslovu petog poglavlja „Trgovina ljudima u i iz Istočne Evrope” možemo naslutiti, predmet interesovanja Ewe Morawske su faktori guranja i privlačenja, mehanizmi regrutovanja, sociodemografske karakteristike i maršrute kretanja žena trafikovanih u cilju seksualne eksploatacije. Svoje interesovanje za problem trafikinga u Istočnoj Evropi ona obrazlaže činjenicom da po podacima Saveta Evrope gotovo $\frac{3}{4}$ trafikovanih žena u Zapadnoj Evropi potiče upravo iz Istočne. Ovo ilustruje jasnu povezanost između transnacionalne trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije i socijalne i ekonomske tranzicije u nedovoljno ili nerazvijenim regionima sveta a koja prati njihovo uključivanje u globalni kapitalistički sistem. Ključni faktori guranja žena u trafficking situaciju, po mišljenju Morawske, su siromaštvo, nedo-

statak perspektive, niska primanja, sistematski niža stopa zaposlenosti, ograničene mogućnosti da uđu, ostanu i napreduju u regionalnom tržištu rada u poređenju sa muškarcima. Globalna ekspanzija seksualnog tržišta na Zapadu, praćena povećanom tražnjom za seksualnim radnicama predstavlja osnovni faktor privlačenja na makro nivou. U nastavku autorka čitaoca upoznaje sa najčešćim mehanizmima regrutovanja potencijalnih žrtava. Na samom kraju autorka nam daje sažetu analizu pravnih i institucionalnih napora u pravcu suzbijanja i sprečavanja trafikinga i pomoći žrtvama. U vezi sa tim, kao ključni problem, apostrofira da i danas u mnogim zemljama destinacije trafikovana osoba pre ima status ilegalnog migranta nego žrtve seksualne eksploatacije.

Ozbiljnost trgovine ljudima i potreba za što efikasnijim i organizovanijim aktivnostima suzbijanja proizilazi iz činjenice da je ovaj vid kriminalne aktivnosti širenjem poprimio međunarodne, globalne okvire. Upravo trafficking kao vid transnacionalnog organizovanog kriminala je predmet izlaganja Louise Shelley u šestom poglavlju naslovljenom „Trgovina ljudima kao oblik transnacionalnog organizovanog kriminala“. Mali inicijalni troškovi i nizak rizik, udruženi sa velikom potražnjom za trafikovanim i krijumčarenim osobama uz mogućnost ostvarivanja značajnog profita osnovni su motivi preuzimanja neke od uloga na hijerarhijskoj lestvici trafficking mreže. Bez obzira da li trafficking mreže vode ekonomski ili politički motivisani kriminalci (poput terorista, gerilaca) velika ekspanzija tržišta i globalizacija biznisa uslovili su da kriminalne grupe radije koegzistiraju nego što se sukobljavaju. Nivoi organizacije se kreću od malih porodičnih grupa, pa do onih strogo organizovanih i hijerarhizovanih sa precizno utvrđenim ulogama kako u zemlji porekla i tranzita, tako i u zemlji destinacije. Autorka ističe da je trgovina ljudima jedina oblast transnacionalnog organizovanog kriminala u kojoj žene imaju aktivnu i istaknutu ulogu bilo na nižim nivoima kao regruteri ili knjigovođe, madam bordela pa do menadžera trafficking mreže. Ovo ilustruje primerom sestre Ping koja je uspešno vodila međunarodnu profitabilnu organizaciju za krijumčarenje ljudi. Na samom kraju Shelley, kao osnovni preduslov koji vodi ekspanziji traffickinga kao kriminala izbora, ističe izraženu korupciju i sa njom povezanu nisku stopu procesuiranja subjekata uključenih u trafficking mrežu.

Sedmo poglavlje „Od HIV prevencije do antitrafikinga: promene diskursa i institucionalnih reakcija u Jugoistočnoj Aziji“, čiji su autori Johan Linquist i Nicola Piper, bavi se analizom povezanosti između prevencije AIDS-a i traffickinga u oblasti Batama, ostrva u srcu trougla Indonezija-Malezija-Singapur. 90-ih identifikovano kao područje visokog rizika za širenje HIV infekcije Batam

je danas zemlja destinacije za unutrašnji trafficking, odnosno porekla za međunarodni. Sa političkog aspekta veza između trgovine ljudima i HIV-a je precizirana u Godišnjem izveštaju o trgovini ljudima američkog State Department-a gde je istaknuto da upravo trafficking u ciju seksualne eksploatacije pogoduje širenju AIDS-a. Opšta nesigurnost, niska primanja i povećana potražnja za domaćim radnicama bili su okidači za feminizaciju rada i migracija u ovoj oblasti [to je stvorilo milje u kome je ženska seksualnost postala centar interesovanja finansijera, političara i NVO. Fokus delovanja se pomera i proširuje sa prevencije HIV-a na trafficking, jer u osnovi obe vrste preventivnih aktivnosti ciljna populacija su žene prostitutke. Navodeći da se trgovina ljudima u cilju seksualne eksploatacije može posmatrati kao oblik prostitucije ili pak prinudnog rada, Linquist i Piper, uostalom kao i prethodni autori, ukazuju da nam to pruža mogućnost posmatranja muškaraca kao žrtava, uključujući i druge sektore rada poput građevine, poljoprivrednih dobara, prerade hrane.

U osmom poglavlju „Imigracioni pritvor i Velikoj Britaniji“, Mary Bosworth ističe stvarno i metaforičko podudaranje zavodskog sankcionisanja po osnovu krivičnog i imigracionog zakona. Upravo imigracioni pritvori i centri za deportaciju predstavljaju sortirajući mehanizam za različite tipove tzv. ne-državljana. Stroga imigraciona politika kao posledica paničnog straha za ekonomsku stabilnost i socijalnu koheziju britanskog društva rezultirala je podjednakim (ne)tretmanom svih stranaca. Bilo da su pitanju prestupnici, žrtve traffickinga, ekonomski migranti, oni koji traže azili - jednom rečju različite grupe ljudi, svi pronalaze svoje mesto u imigracionim pritvorima. Jezičke barijere onemogućavaju dostupnost osnovnih usluga i informacija pritvorenim migrantima, čime su njihova fundamentalna ljudska prava često ozbiljno kompromitovana. Koliko je poražavajuća slika u ovim ustanovama autorka pokazuje na primerima onih koji su prošli kroz imigracioni sistem Velike Britanije. Kulturne, jezičke i religiozne karakteristike stranaca tretiraju se kao ozbiljna pretnja stabilnosti Britanije, pri čemu smeštanje tih osoba u ustanove koje funkcionišu i izgledaju poput zatvora samo potvrđuje ove strahove britanske vlade. Svakako možemo zaključiti da je ovo naročito traumatično za žrtve trgovine ljudima koje pre tretiraju kao prekršioce odredaba imigracione politike, nego kao žrtve kontinuirane, sistematske viktimizacije i eksploatacije.

Na priču o strogoj imigracionoj politici Velike Britanije nadovezuje se deseto poglavlje „Ukloniti putnika: rat protiv ilegalnih migranata u Australiji“, čiji je autor Michael Grewcock. On ističe da su vodeće države Zapada objavile svojevrstan rat različitim vidovima transnacionalnog organizovanog kriminala

koji se ogleda u ekspanziji bezbednosnih i zakonskih mera a sa ciljem obezbeđivanja nacionalnog i međunarodnog reda i bezbednosti. Kao sve rasprostranjenije forme organizovanog kriminala, trafikung i krijumčarenje ljudi našli su se na udaru ovakve agresivnije imigracione i carinske politike australskog kontinenta. Ovaj rat autor razmatra kritički u kontekstu tri međusobno povezana aspekta: konstituisanje zapadne zone isključivanja, Pacifičko rešenje (Pacific Solution) i uticaj australske pogranične politike na nelegalne migrante. Autor ističe da je ovakva stroga državna reakcija povećala rizik po život pojedinaca koji se upućuju ka Australiji u potrazi za azilom. Nastojeći da čitaocu upozna s konkretnim primerima negativnih efekata ovakve ratne pogranične politike Grewcock se osvrće na žrtve, stavljajući akcenat na decu. Navodi Izveštaj o nacionalnom ispitivanju dece u imigracionim pritvorima iz 2004. koji je pokazao povezanost između dugotrajnog prinudnog zadržavanja dece i narušavanja njihovog psihičkog zdravlja što je bilo praćeno anksioznošću, postraumatskim stresnim poremećajem, noćnim mokrenjem i autodestruktivnim ponašanjem.

Knjiga se završava poglavljem „Prava stranaca: politike, teorije i filozofije“, u kome je Barbara Hudson prikazala sveobuhvatnu analizu prava stranaca u zemljama EU. U toj analizi autorka se bavi pitanjima kriminalizacije migracija sa aspekta sociološke i kriminološke teorije, ukazujući kako su prava migranata definisana u različitim evropskim zakonima i koje dileme sa sobom povlači izjednačavanje prava državljana i ne-državljana. Ono što se nameće kao zaključak, a u skladu je sa prethodnim analizama imigracione politike, jeste da su strancima u zemljama EU priznata tek nešto proširena fundamentalna ljudska prava. Migracije su same po sebi kriminalizovane kroz različite kategorizacije u zakonodavstvima i zvaničnim politikama. Pripadnost određenoj etničkoj grupi po automatizmu znači kriminalizaciju i demonizaciju, što je naročito izraženo nakon serije terorističkih napada širom Evrope i sveta. Korak ka ublažavanju situacije, kako autorka navodi, učinjen je 2006. donošenjem Nacionalnog dokumenta o migracijama kojim se reguliše petogodišnja strategija za organizaciju i regulisanje migracija, sa tendencijom da ih učine korisnim za britansko društvo. Preduslov za to je privlačenje ekonomski korisnih migranata, poput lekara i stomatologa, pojedinaca sa kapitalom da započnu sopstveni biznis i drugih „visoko obučanih“ osoba. Poglavlje se završava autorčinim razmatranjem novijih debata u oblasti političke filozofije koje nastoje da pronađu novi, humaniji pristup ljudskim pravima i zaključkom da osnovni principi kosmopolitske pravde koji počivaju na etici gostoprimitstva mogu obezbediti mnogo sigurnije poštovanje i zaštitu prava migranata.

Publikacija *Human Trafficking* predstavlja kompleksnu multidisciplinarnu kritičku analizu fenomena trgovine ljudima, migracionih procesa, položaja i prava tzv. ne-državljana i globalne društveno-političke reakcije sa tendencijom proširivanja postojećih saznanja. Akcentujući negativne aspekte kako same trafikingske situacije, tako i neadekvatnog društvenog odgovora na probleme žrtava i migranata uopšte, autori nastoje da senzibiliju laičku i stručnu javnost za ovu globalnu, organizovanu i profitabilnu kriminalnu aktivnost. Kao osnovne preporuke ističu neophodnost realizacije metodološki vrednijih istraživanja koja će sferu svog interesovanja pomeriti na neopravdano zapostavljene muškarce žrtve trgovine ljudima, detaljnije analize uloge države u širenju i održavanju problema i izmene zakonskih i imigracionih rešenja u smislu humanijeg postupanja prema migrantima, a naročito žrtvama trafikinga. Stoga, ova knjiga svakako ima neprocenjivu vrednost kako za naučne istraživače i nevladine aktiviste, tako i za pravne eksperte i političke zvaničnike koji imaju mogućnost i obavezu suprotstavljanja i iskorenjivanja degradirajućeg i nasilnog eksploataisanja ljudskog tela i života.

LJILJANA STEVKOVIĆ

TEMIDA
Decembar 2008, str. 107-114
ISSN: 1450-6637

MARTIN GILL, BONNIE FISHER, VAUGHAN BOWIE

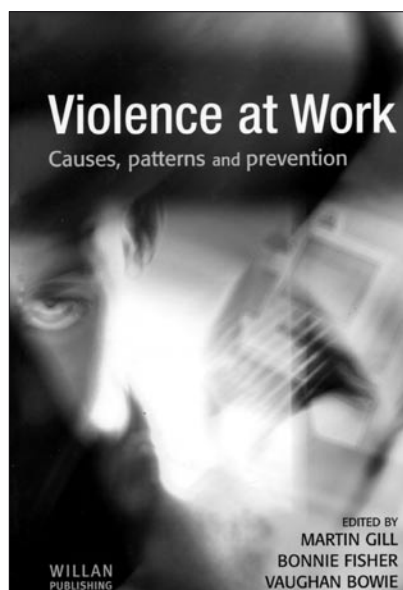
**Violence at work: Causes, patterns and prevention
(Nasilje na poslu: Uzroci, obrasci i prevencija)**

Willan Publishing, Devon, 2003, str. 220

Problem nasilja na radnom mestu postoji u različitim oblicima, ali do šezdesetih godina prošlog veka nije privlačio pažnju stručne javnosti, kada je i prvi put postao sfera interesovanja, najpre radnika i radnih organizacija, a kasnije i istraživača, akademika, vlada i poslodavaca.

U prvom delu studije, koja se odnosi na *definisanje nasilja na radnom mestu*, autori ističu tri osnovna pitanja prilikom definisanja agresivnosti i nasilja na poslu:

- Šta je to nasilje na radnom mestu?
- Kako definišemo radno mesto?
- Šta podrazumeva vezu između radnog mesta i nasilja?

Definicije nasilja na radnom mestu kreću se od upotrebe isključivo fizičkog nasilja, preko verbalnog, emocionalnog i psihičkog nasilja, koje može imati daleko ozbiljnije posledice po žrtvu. Takođe je metodološki mnogo teže otkriti i izmeriti tzv. ne-fizičko nasilje.

Autori ukazuju na subjektivnost, kao značajnu karakteristiku nasilja na radnom mestu, koja svakako zavisi od iskustva, obrazovanja i ličnosti žrtve koja određeno ponašanje može smatrati nasilnim ili nenasilnim. Zbog toga je, prilikom sankcionisanja ove vrste nasilničkog ponašanja, potrebno voditi računa o realnosti percepcije akta koji je žrtva doživela kao nasilje.

U tom smislu, ranije definicije nasilja na radnom mestu bile su fokusirane na fizičke, vidljive posledice, kojom prilikom su zanemarivane teške emocionalne traume, koje nasilje na radnom mestu ostavlja na žrtvu.

Jedna od značajnijih je definicija Evropske komisije, po kojoj se pod nasiljem na poslu podrazumevaju slučajevi u kojima su osobe zlostavljane, maltretirane ili napadnute u situacijama vezanim za njihov posao, a koji obuhvataju vidljivo i nevidljivo ugrožavanje njihove bezbednosti, života i zdravlja.

Brojni pokušaji definisanja nasilja na radnom mestu doveli su do jednoglasnog stava aktuelnih istraživanja da sveobuhvatna definicija treba da sadrži nekoliko sledećih karakteristika:

- Cilj: prema kome je nasilje usmereno?
- Poreklo: od koga nasilje potiče?
- Percepciju nasilničkog akta: percepciju žrtve da se radi o nasilničkom aktu
- Posledice: nasilje ostavlja određene fizičke i/ili emocionalne posledice na žrtvu.
- Vezu sa radnim mestom: nasilje se manifestuje na radnom mestu, ili je u vezi sa poslom žrtve.

Pored navedenog, kao značajan aspekt prilikom definisanja pojma nameće se tipologija ove vrste nasilničkog ponašanja, pri čemu većina autora smatra da bez sveobuhvatne klasifikacije nasilja na radnom mestu istraživanje navedene vrste ponašanja može biti značajno ograničeno.

Kao sveobuhvatna klasifikacija, koja se koristi u navedenoj studiji i u brojnim istraživanjima, prezentovana je modifikovana klasifikacija koju je sačinila Kalifornijska organizacija za profesionalnu bezbednost i zdravlje (OHSa), dosta široko prihvaćena u zakonodavstvima, profesionalnim, kriminološkim i bezbednosnim krugovima, a koja obuhvata četiri tipa nasilja na poslu, i to:

- 1) spoljašnje nasilje (obuhvata sve oblike nasilja doživljenog na radnom mestu, a u kome izvršioци nemaju legitimne veze sa zaposlenima i sa konkretnim radnim mestom; krivična dela izvršena od strane lica koja nisu zaposlena na konkretnom radnom mestu; terorističke akte, nasilničko ponašanje mentalno obolelih lica i zavisnika od narkotika ili alkohola, kao i protestno nasilje);
- 2) nasilje vezano za potrošače (podrazumeva nasilje prema osoblju ispoljeno od strane potrošača/klijenata/pacijenata i njihovih porodica; u ovu grupu spadaju i nasilnički akti osoblja prema klijentima/potrošačima/pacijentima,

- a karakteristični su za vaspitne ustanove za smeštaj maloletnika, za kazneno popravne domove, ali se mogu odvijati i u bolnicama, prihvatilištima i sl.);
- 3) međusobno ili horizontalno nasilje podrazumeva nasilje među zaposlenima, kao i porodično nasilje na poslu;
 - 4) institucionalno nasilje (obuhvata institucionalno nasilje prema osoblju i institucionalno nasilje prema klijentima).

Drugo poglavlje, pod nazivom **„Nasilje na radnom mestu u industrijskim zemljama: tipovi, slučajni uzorak, rizične grupe“**, obezbeđuje početna saznanja o tipovima nasilja na radnom mestu u industrijskim zemljama. U pomenutom odeljku, autori su vršili elaboraciju navedene tipologije kroz slučajni uzorak i grupe radnika koje se nalaze u riziku od trpljenja nasilja na poslu u visokorazvijenim industrijskim zemljama. Podaci dobijeni istraživanjem ukazuju da je nasilje na radnom mestu gotovo neizbežna prateća pojava kod određenih vrsta zanimanja, te da kod nekih može imati epidemiološke razmere. U tom smislu, autori ističu da se spoljašnje nasilje uočava kod poslova sa novcem, dok je nasilje od strane klijenata karakteristično za zanimanja u kojima zaposleni imaju čest i neposredan kontakt sa klijentima koji su pod stresom, trpe bol, ili su u alkoholisanom stanju. Treća grupa, koja obuhvata horizontalno ili međusobno nasilje, karakteristična je za poslove kod kojih postoji jasna hijerarhijska struktura, dok je institucionalno nasilje na poslu, sistemske prirode, odnosno naglašeno je u poslovnim sredinama izloženim nacionalnim i međunarodnim ekonomskim pritiscima, te na poslovima koji, na izvestan način, zavise od trenutnih društvenih uslova.

U trećem poglavlju, pod nazivom **„Faktori nasilja na radnom mestu“**, autori ističu da se nasilje vezano za radnu sredinu može kretati od psihološkog nasilja, izraženog kroz verbalne napade, do zastrašujućih nasilničkih akata koji se završavaju višestrukim ubistvima. U vezi s tim, navedeni su podaci Američkog biroa za sudsku statistiku po kojima su se, tokom 1992. godine, čak 1063 ubistva desila na radnom mestu, čime je ova vrsta ubistava postala druga po uzrocima smrti u SAD. Od ukupnog broja ubistava, samo u 59 slučajeva (5%) bili su uključeni zaposleni, dok je najveći broj ubistava učinjen od strane lica koja nisu zaposlena u konkretnim kompanijama, bilo da se radilo o potpuno nepoznatim učiniocima nasilničkih akata, ili su, pak, počinjeni od strane klijenata.

Kada je reč o istraživanju čije rezultate obrađuje ovo poglavlje, a koje je rezultat ispitivanja 25 HR menadžera primenom metode upitnika, autori su ukazali na nekoliko jasno izdvojenih činilaca nasilja na poslu, podeljenih u tri kategorije, među kojima su:

- 1) problemi vezani za radnu organizaciju (poslovna afirmacija, uslovi u radnoj sredini, poštovanje, odnosno nepoštovanje rokova, ostanak bez posla, završetak posla)
- 2) individualni problemi i poteškoće (emotivne veze i afere, interakcija sa pretpostavljenima, konflikti među zaposlenima, teškoće u komunikaciji, frustracije)
- 3) spoljašnji problemi (finansijski problemi, stresni događaji kod kuće, bolest, nesreća, loša porodična situacija, psihološka disfunkcija, zloupotreba alkohola i droga).

Istraživanje je pokazalo da emotivni razlozi čine 23,5% uzroka nasilja na radnom mestu, zatim ostanak bez posla (21,1%), interpersonalni konflikti (16,4%), psihički problemi (15,2%), disciplinski problemi (14,1%), te zloupotreba psihoaktivnih supstanci (9,4%).

Posebno zanimljivo je poglavlje pod nazivom „Prevenција nasilja na poslu: sistemske perspektive“, u kome autori ističu da prevencija nasilja uopšte zahteva mnogo više od prostog političkog zalaganja, slepog opipavanja ili, često zakasnelog, reagovanja samo u hitnim slučajevima. S tim u vezi, napominju da je prvo ispoljavanje nasilja na radnom mestu, signal kontinuiranog postojanja kriza i konfrontacija na poslu, a razlozi se mogu kretati od gomilanja napetosti i stresa uzrokovanog porodičnim problemima, neprestanim pritiscima od strane kolega ili pretpostavljenih, do organizacionih promena, kojima je izložena gotovo svaka organizacija. Posebno ističu brigu o osobama koje se nalaze u riziku, bilo da je reč o počiniocima ili žrtvama nasilja na poslu, naročito o osobama sa mentalnim poremećajima i zavisnicima od alkohola i droga.

Autori, takođe, smatraju da je, pored poboljšanja ukupnih uslova života zaposlenih, veoma važno voditi računa o mišljenjima i interesovanjima zaposlenih, prethodnom iskustvu sa nasiljem, konfliktima, kao i o aktuelnoj politici u vezi sa borbom protiv nasilja na poslu. Neophodna je i obuka stručnjaka koji će pomoći zaposlenima da izađu na kraj sa raznim traumama i problemima koji, na neposredan ili posredan način, mogu dovesti do ispoljavanja nasilja.

U tom kontekstu, u jednom od poglavlja ističe se potreba održavanja treninga za borbu protiv nasilja na radnom mestu, koji bi trebalo da predstavljaju samo deo šireg modela za strategiju ukupne borbe protiv nasilja, a koji su neophodni u svim organizacijama na najvišem nivou. U vezi s tim, naznačeno je nekoliko tačaka koje bi trebalo da sadrži jedan ovakav trening:

- definisanje agresivnosti i nasilja
- razvoj sigurnosnih sistema na radnom mestu
- informisanje u vezi grupa koje se nalaze u riziku
- teorijska objašnjenja agresivnosti i nasilja, kao i definisanje uslova i neposrednih uzroka koji dovode do nasilničkog ponašanja na poslu
- teorijski modeli i praktične strategije u borbi protiv nasilja na radnom mestu
- definisanje i prevazilaženje zakonskih i etičkih poteškoća
- adekvatna zaštita zaposlenih lica koji su bili žrtve nasilja na poslu.

Autori ukazuju na tri najznačajnije kategorije polaznika navedenih treninga, a koje obuhvataju: rukovodstvo preduzeća, administrativno osoblje, kao i zaposlena lica koja imaju direktan kontakt sa klijentima.

Veoma značajno i zanimljivo poglavlje odnosi se na *zaštitu zaposlenih*. Na samom početku ovog dela, autori ukazuju na četiri tipa traumatičnih događaja, kada je reč o nesrećama koje se dešavaju na radnom mestu:

- 1) operacionalni – koji obuhvataju izlaganje biološkim rizicima (SIDA, hepatitis C), izlaganje kancerogenim materijama (azbest, npr.), izlaganje štetnim isparenjima, institucionalnu viktimizaciju;
- 2) interpersonalni – koji obuhvataju smrt kolege, svedočenje u slučaju povreda kolege, izloženost nasilničkim štrajkovima, samoubistvo kolege na poslu, svađe, viktimizaciju i verbalno zlostavljanje od strane zaposlenih;
- 3) kriminalni – bombaški napadi, pljačke, ucene, nasilnički akti, sabotaze, vandalizam i sl.;
- 4) fizičke povrede uzrokovane saobraćajnim nezgodama, uništavanjem opreme ili njenom zloupotrebom, požarima, tzv. podvalama i šalama na radnom mestu.

U okviru odeljka o *Razvoju centara za tretman traume i intervencijama unutar radne organizacije*, autori ističu da ovakve službe postoje u nekim organizacijama čiji zaposleni su imali iskustvo traume, najčešće uzrokovane životnim problemima i stresnim događajima, te da se prve organizacije ovakvog tipa vezuju za ratna iskustva.

Za postojanje centara za tretman traume je, po mišljenju autora, neophodno poštovanje tri najvažnija principa: brzina delovanja, blizina i realna očekivanja u prevazilaženju problema. Navedeni principi mogu se primeniti na sve kategorije žrtava i sve oblike traume. Takođe, ističu nekoliko najznačajnijih

nivoa zaštite koji obuhvata ovaj program, a koji podrazumevaju: selekciju, informacije pre incidenta i nakon izloženosti nasilničkom aktu, „vladanje“ kriznom situacijom, prepoznavanje operacionalnih i organizacionih aspekata traume, kao i trenutno obezbeđivanja tretmana za zaposlene koji su traumatizovani.

Pored navedenog, program zaštite obuhvata edukaciju i informisanje zaposlenih u vezi sa prirodom traume i mogućim reakcijama na traumu, psihijatrijsku pomoć i evaluaciju aktivnosti na planu prevazilaženja traume.

U *zaključnom delu* studije, autori ističu da niko nije imun na iskustvo nasilja na poslu, i da se na radnom mestu mogu, u različitim oblicima, javiti svi oblici nasilja. Takođe, napominju da nasilnički akti nisu vezani samo za zaposlene, niti za lica koja su, na neposredan ili posredan način, vezana za konkretnu organizaciju. Nasilje može biti počinjeno od strane potpuno nepoznatih pojedinaca i grupa, kao i od strane insitucija. Autori se slažu da, pored tradicionalnih i opštepoznatih oblika nasilničkih akata, najčešće izraženih kroz ubistva, seksualne delikte, razbojništva, verbalno zlostavljanje i sl., postoje i nove forme nasilja na poslu, kao što je tzv. *cyber* nasilje, gde počinioci mogu slati anonimne e-mail poruke, u cilju uznemiravanja, degradiranja i ponižavanja zaposlenih.

Zbog široke rasprostranjenosti nasilja na radnom mestu, kao i činjenice da se o ovom problemu i dalje retko govori, autori ukazuju na potrebu naučnih istraživanja u ovoj oblasti, kao i na angažovanje stručnjaka, koji će skrenuti pažnju javnosti na nasilje na poslu.

U tom smislu, neophodno je blagovremeno informisanje novih generacija zaposlenih, kao i upućivanje u razvoj programa za borbu protiv nasilja na radnom mestu, a koji podrazumevaju uključivanje stručnjaka različitih profila, kao i novinara, zaposlenih lica, te samih žrtava nasilja na radnom mestu, kojima je i namenjena ova zanimljiva studija.

BILJANA MIHIĆ

Poziv na saradnju i pretplatu

TEMIDA je časopis o viktimizaciji (stradanju), ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, invalidnih lica i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljuju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2009. godinu su: br. 1 **Strukturalna viktimizacija** (rok za predaju radova je 1. mart 2009.), br. 2 **Mobing** (rok za predaju radova je 1. maj 2009.) broj 3 – **Cyber viktimizacija** (rok za predaju radova je 1. oktobar 2008.) i broj 4 – **Zločini „bez žrtava“** (rok za predaju radova je 1. decembar 2009.). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Radovi (članci i prikazi) se šalju na adresu Redakcije, Viktimološko društvo Srbije, Dositejeva 1a, 11000 Beograd, tel/fax: + 381113034232, E-mail: vds@Eunet.rs. Prilozi se dostavljaju na disketi ili elektronskom poštom prema priloženim tehničkim uputstvima.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak treba da bude obima do 16 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt** (do 150 reči) i **4-5 ključnih reči**.
- 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail.
Primer: Petar PETROVIĆ*
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

Primer:

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

- 4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare.

- 4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: upisati datum pristupa internet stranici sa kojih su preuzeta.

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: ime i prezime autora/ke, naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Pretplata

Cena pojedinačnog primerka je 500 dinara. Pretplata za 2009. godinu iznosi za pojedince 2000 dinara i 7200 dinara za institucije. Cena pojedinačnog primerka za inostranstvo je EUR 20. Za inostranstvo pretplata iznosi EUR 50 za pojedince, odnosno EUR 100 za institucije. U vezi pretplate molimo Vas da se obratite redakciji .

Časopis je dostupan u elektronskoj formi na: www.vds.org.yu, www.mntr.sr.gov.yu i www.doiserbia.nbs.bg.ac.yu

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335